

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Természettudományi Kar
Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék

**A genealógia és a dekonstrukció szerepe a
társadalomföldrajzi irányzatok megértésében: A tér
és a hely apóriája**

Országos Tudományos Diákköri Konferencia

Gyimesi Zoltán

Geográfus MSc II. éves hallgató
ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék
Eötvös József Collegium

Témavezető:

Győri Róbert Ph.D.
egyetemi adjunktus

Loughborough, 2013

A „kvantitatív forradalom” tudományföldrajzi vizsgálata

MSc szakdolgozat témavázlat

A „kvantitatív forradalom” kibontakozásának tudományföldrajzi vizsgálata alatt kifejezetten az 1950-es és 1960-as években a geográfiában bekövetkező változásokkal fogok foglalkozni. Ebben az időszakban alakult ki a II. világháború révén az ipari-katonai szektorral szorosan összefonódó ún. „big science”, amely a fizika és tágabban a természettudományok dominanciáját és a neopozitivistai tudományfilozófiát érvényesítette a tudományokban. Ennek jelentősége, hogy az ekkor rögzülő nézetek a populáris tudományfelfogás alapjait máig meghatározzák. Az ún. „kvantitatív forradalom” ennek a földrajztudományban bekövetkező hatásait jelzi, a kifejezés pedig egy új geográfus nemzedék sajátos konstrukciója, akik a változásokat – elsősorban Kuhn nyomán – egy tudományos forradalomként kívánták pozícionálni a megelőző regionális földrajzzal szemben. A kutatásom ennek az intellektuális konfliktusnak a körülményeit, kifejezetten amerikai kibontakozását és későbbi szétterjedését, az eredetileg német (a II. világháború után exportált) elméletek útját és átértelmezéseinek módjait, az időszak tudomány- és társadalompolitikai, valamint ideológiai hátterét (amerikai és szovjet hidegháborús tudományos propaganda), végül magyar vonatkozásait, azaz a kommunista időszakban történő adaptáció viszonyait kívánja megvizsgálni. A kutatásom tehát elsősorban földrajzi aspektusokra koncentrál: az eszmék és elméletek vándorlása, a tudás áramlásának és adaptációjának kérdései, a tudás termelésének centrum-periféria viszonyai, a kutatói migrációs trendek (pl. német emigránsok szerepe az USA-ban), az egyéni életpályák és térbeli életrajzok vizsgálata, valamint a táj szerepe a tervezői, alkalmazott kutatások kialakulásában (Svédország, Kanada, Szovjetunió nagy, feltáratlan területei, alacsony népsűrűsége stb.).

A tudományföldrajz problematikája a magyar és a „nyugati” földrajztudomány közötti meghatározó különbségek tudatosulásával keltette fel szakmai érdeklődésemet. A tudományos tudás földrajzi vizsgálata merőben új – az 1990-es évek közepén megjelenő – területnek számít a geográfia, a tudományszociológia és a tudománytörténet-írás terén. A kutatásom olyan témákat dolgoz fel, amelyek segítenek megérteni tudomány és társadalom összefonódásának módjait, az egyes tudásformák kialakításának gazdasági, társadalmi-politikai és ideológiai céljait és gyakorlati hasznosulásait, a tudás termelésének változó helyeit és helyszíneit. Az általam kutatott téma tehát a tudomány működésének és az elméletek társadalmi konstruáltságának kritikai megértéséhez elengedhetetlen szempontokat tárgyal. A

magyar geográfiában ezek a tudománytörténeti, tudományelméleti és tudományszociológiai szemléletek gyakorlatilag még ismeretlennek számítanak. Az általam követett szemléletek a geográfia és a tudománytörténet-írás nemzetközileg kurrens irányzataiból merítenek, így a posztstrukturalizmus (Foucault, Derrida, Nietzsche), a cselekvő-hálózat elmélet (Latour), a posztkolonializmus (ez különösen a szovjet-magyar tudománypolitika szempontjából érdekes), és tágabban a tudománykutatások (*science studies*) területéről.

A kutatáshoz kapcsolódó fő feladatok:

- kapcsolatépítés a témát kutató legfontosabb kutatókkal, kutatói tapasztalatcsere, szakmai találkozók megszervezése (az ERASMUS ösztöndíjam alatt kialakított szakmai kapcsolatok kamatoztatásával)
- releváns külföldi szakirodalom, folyóiratcikkek, témával foglalkozó doktori disszertációk stb. beszerzése
- életrajzi adatok, migrációs adatok, egyéb tudományszociológiai és beruházási statisztikák stb. összegyűjtése és (leginkább kvantitatív-statisztikai) feldolgozása
- levéltári anyagok felkutatása, ennek érdekében kapcsolatépítés az Iowa University, a Lund University, a Karls Ruprecht Universitát (Heidelberg) levéltáraival, továbbá az ELTE Egyetemi Levéltár, Magyar Országos Levéltár, az Akadémiai levéltár, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára stb.
- személyes kéziratok felkutatása (legfontosabbak: F. Schaefer, W. Bunge, R. Hartshorne, W. Garrison)
- a már elkészült interjúk beszerzése (pl. az Association of American Geographers videós interjúsorozata az érintett geográfusokkal)

TARTALOM

1. A téma jelentősége	4
2. A tér és a hely apóriája.....	5
2.1. A lépték kérdése	6
2.2. Az idő kérdése	7
2.3. A megismerésmód és a nyelvezet kérdése: az irányzatok megfogalmazódása	13
3. A dekonstrukció és a genealógia szerepe.....	25
HIVATKOZÁSOK	32

1. A téma jelentősége

Az utóbbi években Magyarországon egyre több publikáció jelenik meg a társadalomföldrajz különböző irányzatairól. Ezek tárgyalására azonban gyakran egy különös, ám sajátos „zavarodottság” jellemző, amely véleményem szerint a magyar *posztszocialista* körülményekből következik. Az irányzatok bemutatásakor ezek vagy csak nagyon hiányosan kerülnek említésre, vagy szubdiszciplínákként azonosítják őket (pl. politikai földrajz, történeti földrajz), vagy a követendő módszertan alapján (pl. kvantitatív és kvalitatív kutatás), vagy tág sémákban jelennek meg (a „Másik” képében, pl. „új”, „posztmodern”), végül pedig filozófiai vagy szemléleti irányzatként is megjelennek, ám ezesetben a bemutatás módja gyakran leegyszerűsített és a szerzők sokszor nem követik az adott nyelvezeteket, nem fejtik ki megfelelően az adott irányzat mondanivalóját, üzenetét. A magyar beszámolókkal szemben, dolgozatomban igyekszem kellő hangsúlyt fektetni a nemzetközi – kifejezetten angolszász – szakirodalomban megjelenő legjelentősebb irányzatok identitásainak és nyelvezeteinek értelmezésére. Ennek érdekében egy filozófiai kérdésfeltevéshez fogok fordulni (ám válaszaim nem filozófiaiak lesznek), amely a földrajzi diskurzus egyik leggyakrabban használt fogalmai, a *hely* és a *tér* apórikus (tehát paradox) viszonyának a kibontásán keresztül próbálja a különböző irányzatok megközelítésbeli különbségeit bemutatni, és mindehhez Agnew (2005) tanulmányát fogom vezérfonalként használni. Az olyan mediáló fogalmak, mint a lépték vagy az idő segítségével igyekszem rávilágítani az episztemológiai és társadalmi kontextusok és különböző intellektuális konfliktusok jelentőségére az irányzatok nyelvezetének képzésében. Végül az általam javasolt megközelítés szerint, a *posztstrukturalista* filozófiában alkalmazott *dekonstrukció* nyelvfilozófiája (Derrida) és a *genealógiai* történeti kritika (Nietzsche, Foucault) révén igyekszem rámutatni, hogy az egyes nyelvezetek megfelelő értelmezéséhez és elhelyezéséhez milyen kontextuális, történeti, politikai és etikai szempontokat kell figyelembe vennünk (Gyimesi 2012). Ezzel a „programadó” elméleti kerettel szeretnék hozzájárulni *a társadalomföldrajzban jelenleg kurrens megközelítések és művelt diskurzusok szerepének a megértéséhez.*

2. A tér és a hely apóriája

„A hely és a tér egymást feltételezi: helyek nélkül nincsenek terek, téren kívül nincsenek helyek.” (Nemes Nagy 2009: 108)

A földrajz talán legjelentősebb apóriája¹ a tér és a hely viszonya. Úgy érezhetjük ugyanis, hogy a két fogalom nem értelmezhető egymás nélkül, mégis jelentésükben kölcsönösen kizárják egymást. De miért tűnik így? Miben áll, miként értelmezhető ez a paradox ellentmondás? Erre a kérdésre igyekszem az alábbi dolgozatban *kritikai geográfus* szemmel válaszolni, amely röviden azt jelenti, hogy álláspontom szerint a kérdést csakis *tudás* és *hatalom* összekapcsolódásának megértése révén lehet megfelelően kibontani. A szóban forgó kérdésre talán az első válaszuk az lehet, hogy a hely egyedi, a tér általános. Triviálisnak tűnik, hogy a földfelszíni tér síkján különböző események és tárgyak helyezkednek el, a térben tehát valami lokalizálható, míg ez a pont mindig valamilyen helyet is elfoglal, kitölt a térben. Úgy is mondhatnánk, hogy a tér azt jelenti, van egy címünk, a hely pedig azt, hogy mi ott lakunk. Bárhol is lennénk éppen, mindig *valahol* vagyunk. Helyhez kötöttségünkől fakad, hogy míg a fizikai tér tőlünk függetlenül – mondhatni bárhol máshol – is létezhet, addig csak a megélt vagy érzékelhető (kognitív, fenomenológiai) tér az, amely környezetünkben, adott helyünkben közvetlenül tapasztalható. A tér nyitottsága ugyanakkor a lehetőségek végtelenjét, a szabadságot kínálja elénk, míg a hely mindig készen adott. Mégis szigorúságát és rendjét adja, hogy tér a különböző helyek absztrakt leképezése egy rácsba vagy koordináta-rendszerbe, amelyen maga a megfigyelő kívül esik, és ezáltal a tér (illetve a térben kifejezett helyek összessége) kívülről elemezhető, vezérelhető, tervezhető és felügyelhető. A tér tehát távolságot jelent, hiszen nyitott, végtelen és mindent felölelően homogén; a hely viszont közeli, határolt és jelen vagyunk benne. Jelen érezzük magunkat benne, mert a hely otthonos, legalábbis ismerős, hiszen jelentéssel bír számunkra – talán azért, mert sajátos múltja, története is van, amelyhez pedig idő kell, hogy megismerjük. Persze az elmondottakkal szemben az is lehetséges, hogy a felvázolt ellentétes jelentéstartalmak csupán önkényesek, vagy előfordulhat, hogy a két fogalom között nincsen is érdemi különbség, hiszen olykor mindketten ugyanazt jelentik, esetleg éppen ki is fejezhetők, fel is cserélhetők egymással. Ezekről a kérdésekről ír John Agnew (2005) a földrajz binaritásainak, fogalompárjainak

¹ Az apória feloldhatatlan problémát jelent, amelyből mindenfajta kiút az eredeti problémát cáfolja. Az ógörög eredetű szóban a *poros* a vidékeket a poliszokkal összekötő utat jelentett, az „a-” fosztóképzővel az apória jelentése: „úttalan”, „kiúttalan”, „járhatatlan”.

szentelt gyűjteményhez írt tanulmányában, amelyben a teret (*space*) és a helyet (*place*) „foglami ikreként” határozza meg. Érvelése szerint ugyanis a lépten-nyomon előbukkanó antagonizmus csakis a két fogalom egymáshoz való viszonyának megérthetésével oldható fel. Agnew tehát a kizáró ellentét problémáját egy szükségszerű kölcsönkapcsolati viszsonnyal kívánja feloldani, és erre több megoldást is javasol. Osztozván Agnew megközelítésével és következtetéseivel, ebben az írásomban alapvetően az ő gondolatmenetén fogok végighaladni, habár ezt jelentős kiegészítésekkel látom el, pontatlanságokra vagy egyéb szempontokra igyekezvén rávilágítani, végül kifejtem saját álláspontomat is az apória értelmezésének kérdéséről. Mielőtt ezekre rátérnék, előzetesen kitérnék néhány egyéb fontos szempontra is, amelyeket Agnew kiemel.

2.1. A lépték kérdése

Agnew elsőként a földrajzi *lépték* kérdését emeli ki, ám végül erről meglepően keveset ír. Én ezért Agnew-t kiegészítve szeretném a lépték szerepét jobban hangsúlyozni, ugyanis ez az egyik fogalom, amely által a tér és a hely viszonya meghatározható: afféle „mediátorként” viselkedik, illetve relativizálja is, mit tekinthetünk „helynek”. Hely ugyanis lehet a közvetlen környezetünk, egy szomszédság, település, vidék, megye, ország (nemzetállam), vagy akár egy kontinens is, ahhoz mérten, hogy milyen szempontokat, és eleve milyen méretű egységeket tekintünk éppen relevánsnak. Ha a léptékre pusztán mint mértékarányra tekintünk, akkor fontos információt kaphatunk egy jelenség, folyamat, vagy hatás kiterjedésének térbeli arányairól, illetve eszerint változtathatjuk vizsgálati szempontjaink léptékeit is. Mégis, ha csak mértékarányként kezelnénk, akkor az egyes léptékbeli szintek (helyek) könnyedén egymásba illeszthetővé válnának (matrjoska modell; Herod 2011), hiszen egy olyan homológiában kerülnének meghatározásra, amelyet a térre vonatkozó bizonyos előfeltételezések határoznának meg: a mértékarány esetében a *matematikai* arányszám. Egy másik fontos adottság a sorrendiség, pontosabban maguknak a szinteknek a kérdése, hiszen már önmagában az arányok is elsőbbségi és függőségi (hierarchikus) viszonyokat képezhetnek (létra modell; Herod 2011). Összességében tehát hogy mit tekintünk „egységnek” mint léptékbeli szintnek, az nemcsak módszertani és vizsgálati kérdés, hanem *ontológiai* kérdés is egyben, hiszen különböző minőségekkel és aktivitással ruházunk fel bizonyos térbeli fogalmakat. A lépték azért is érdekes szempont, mert egy egyénnek lehet egyszerre egy lokális közösséghez (pl. utca, falu, szomszédság) és mondjuk egy

nemzetállamhoz, vagy egy nemzetközi egységhez kötődő önmeghatározása, identitása is, továbbá az ezekhez kötődő önmeghatározások és értékek *konfliktusban* is állhatnak egymással (Kaiser – Nikiforova 2008; Rutland 2012). Az identitáson túlmenően pedig beszélhetünk egyszerre helyi és helyen-túli viszonyokba, folyamatokba való beágyazódásról is (lásd Faragó 2012). A lépték tehát nemcsak egyszerre többféle *minőségű* helyet is jelenthet, hanem egyben a köztük lévő *viszonyt* is jelentheti, és ebben pedig meghatározó, hogy mit gondolunk a térről mint tágabb, és a hely mint szűkebb fogalom viszonyáról. Ahogyan Faragó megfogalmazza:

„A tér és a hely nem (csak) fizikai értelemben más *„lépték”*, hanem ontológiailag és ismeretelméletileg is más („szint”), vizsgálata más megközelítést igényel, de mivel az egyik alkotja a másikat, így egymástól elválaszthatatlanok.” (Faragó 2012: 4)

2.2. Az idő kérdése

Az *idő* egy másik olyan fogalom, amelyen keresztül a tér és a hely viszonyát megközelíthetjük. Ahogyan korábban írtam, a hely ismerős, jelentéssel bír számunkra, és így úgy érezhetjük, hogy oda tartozunk. Ahhoz, hogy ismerőssé váljon, időre van szükség, hogy megismerjük, ahogyan általában a helynek is időre van szüksége, hogy jelentésekkel ruházzuk fel. A hely tehát gyakran a múlttal, a tér pedig a jelennel és a jövővel kapcsolódik össze. A hely ezek alapján nosztalgikus, regresszív, sőt ellenálló is lehet, míg a tér ellenben progresszív és radikális. A tér ezért ebben az értelemben a múlt túllépése a helyi társadalmi gyökerek és tradíciók meghaladásával (Agnew 2005). A modernizmusnak ezt a narratíváját egy provokatív összevetésben szeretném szemléltetni. Ahogyan a felvilágosodás kolonialista programja állította, a civilizációs *fejlődés* folyamata a „lemaradók” vagy „leszakadók” különböző fázisokban lévő csoportjait képi² (1. ábra). A fény metaforája kulcsfontosságú a korabeli diskurzusban, így számunkra is a haladás és a civilizációs törekvések értelmezésében: a fény a még felfedezetlen területek – a *sötét, árnyékos* trópusok – megvilágítását, a kaotikus természet fölötti uralom kiteljesedését, a keresztény kultúrkör misszionárius programját, a felvilágosult ráció és a rend terjesztését, illetve a kormányzandó népesség *láthatóvá* tételének módszereit is jelentette (Duncan 2007). Ez az a gyarmati gyakorlat, amit Gregory (1994) úgy nevez, hogy „megfosztás térbeliesítés által” (*dispossession through spatializing*), ahol a térbeliség a felügyelet vizuális eszközeivel párosult. Ennek az európai értékelvek szerinti,

² Elgondolkodtató például az is, hogy igen sokáig a kulturális antropológusok az ún. „primitív” népeket vizsgálták az egykori, ősi állapotok rekonstruálásának, az emberi eredet megértésének érdekében.

hegemón helyképzési folyamatnak a globális tér fölötti kartografikus és szemantikai hatalom volt a feltétele (Latour 1987), amelynek alapját a mögötte álló tengeri és katonai uralom, illetve a megbízható birodalmi statisztikai rendszer létrehozása képezte (Harvey 1984, Livingstone 1992). Ugyanígy, a felvilágosodás univerzális *szubjektumának* kialakításához feltételként adódott a gyarmati hatalmi viszonyrendszer fenntartása, hiszen ez a nyugati természetfilozófia és tudományosság dominanciájának keretében, a „Trópusok” népeivel, vagy kifejezetten az „Orienssel” szembeni megfogalmazásban nyert formát (Said 2000[1979], Derrida 1998[1967], Feyerabend 1998[1978], 2002[1975]: 475–87, 541–59).³ Ahogyan Felix Driver történeti földrajzost idézi erről Gregory:

„Az orientalizmus az egész alapját aláássa annak, amire a (nyugati) humanizmus felépült, azaz a felvilágosult én azon hatalmát, hogy a Másik igazságát elbeszélje a tudomány nevében.”
(Driver 1992: 32 in Gregory 1994: 177)

Itt tehát felmerül az a probléma, hogy a különböző helyek lokális történetének felülírásához egy globális narratívára volt szükség, amely rögzítette a domináns fél konkrét álláspontját (Lyotard 1984[1979], Livingstone 2003). Hasonló – látszólag csupán ismeretelméleti vagy módszertani – kérdés, hogy az időbeli fejlődést vagy átmenetet kifejező modellek, mint pl. a demográfiai átmenet, a foglalkozási átrétegződés (Czirfusz 2011), a posztszocialista országok piacgazdasági átmenetének modelljei (Stenning – Hörschmann 2008), vagy akár az ún. Williamson-hipotézis, nyilvánvalóan hasznos tudományos magyarázóerejükön túlmenően, valójában mennyiben a domináns diskurzust alakító hatalmi-politikai szereplők, tudástermelők értéktartalmainak és érdekeinek tudományos formában történő megnyilvánulásai, *normatív* eszközei. Ezekhez kapcsolódóan, a globalizáció neoliberalista narratívájában a külföldi működőtőke-beruházások, a K+F központok, a kis- és középvállalkozások, a rugalmas munkaerő, a „liberális” vagy „demokratikus” környezet (a

³ Feyerabend volt azon radikális gondolkodók egyike, aki az értéksemleges és autoriter neopozitivist tudományképet a hatalommal való összefonódása, társadalmi hatásai és következményei szerint relativizálta (pl. tudomány és állam kapcsolatának elemzésével). A szcientizmus kritikája mellett, a tudománynak ideologikus szerepet is tulajdonított: „*a tudomány nem érényei miatt győzedelmeskedik más ideológiák fölött, hanem mert a versenyt az ő érdekében manipulálja.*” Ezt a gondolatát folytatva, a Said által leírt kolonialista hatalmi viszonyrendszerhez kapcsolódnak szavai: „Egy másik elem is szerepet játszik ebben a manipulációs mechanizmusban, amelyről nem szabad megfeledkeznünk. Az előbb azt mondtam, hogy bizonyos ideológiák igazságos versenyben háttérbe szorulhattak. A XVI. és XVII. században folyt egy fair versengés (nagyjából) a hagyományos nyugati tudomány és filozófia, valamint az új, tudományos filozófia között; de soha nem volt semmiféle fair vetélkedés ezen eszmék összessége és a nem nyugati társadalmak mítoszai, vallásai és eljárásmodjai között. E mítoszok, vallások és eljárásmodok nem azért tűntek el vagy degenerálódtak, mert a tudomány jobbnak bizonyult, hanem mert *a tudomány apostolai eltökéltebb hódítók voltak, akik az alternatív kultúrák képviselőit a szó materiális értelmében elnyomták.* Nem volt semmiféle tanulmányozás, módszerek és eredmények „objektív” összehasonlítása. A gyarmatosított népek és törzsek kultúráját gyarmatosították és elnyomták. (...) A tudomány uralma ez esetben sem kutatások vagy érvek, hanem politikai, intézményes, sőt katonai nyomás hatására alakult ki.” (Feyerabend 1998[1978]: 165)

privilegizált „kreatív osztály”; Florida 2002) megléte stb. alkotják a *fejlettség* tulajdonságait és határozzák meg potenciálját, és ahogyan azt területfejlesztők, tervezési szakemberek és közgazdászok sokasága gyakori magabiztossággal szokta állítani: aki ezekből kimarad, az szükségszerűen *lemarad*. Ami viszont a konkrét teljesítményt illeti, a gazdasági fejlettség egyik legnépszerűbb (holott régóta széleskörű kritikában részesült) indikátora a GDP eloszlása, amely a *piacgazdaságban* értékesíthető megtermelt javak értékét fejezi ki, és jelenléte lényegében a gazdaság egészségességét szokta jelképezni, hiszen az egészséges gazdaság mutatója a *növekedés*, így felhalmozódása az időbeli progresszió, a *fejlődés* eredményességét fejezi ki⁴ (2. ábra). A növekvő gazdaság funkcionáló egészének, organikus totalitásának a gondolata azonban egyrészt összefügg a prefordizmus, fordizmus és posztfordizmus szükségszerűen egymásra következő szakaszainak a rögzítésével („kapitalista létra” modell), így az alternatív útvonalak és azok helyeinek leválasztásával, másrészt pedig a növekedést eredményező ágazatok mindenáru privilegizálásával jár (Gibson-Graham 2004). Ám az időbeliség elve szerint nemcsak a fejlődés helyei, azaz centrumai és perifériái, győztesei és vesztesei, uralkodói és alávetettjei rajzolódhatnak ki előttünk, hanem lehetünk ennél térben szolidárisabbak is. Az egyenlőtlenségek megszüntetése, humanitárius és emancipációs céljai mellett, tulajdonképpen a tér homogenizációját tűzi ki célul a helyi eltérésekkel szemben⁵. A *Human Development Report* éves jelentései például – posztstrukturalista szempontból – a jólét meghatározása szerinti, bizonyos absztrakt társadalmi mutatók kiemelésével, éppen hogy elfedik a hatalmi és kulturális viszonyokat a hegemon kultúra értékelveinek univerzalizálásával⁶. Például a technológiai fejlődés elősegítése (*Technology Achievement Index*; HDR 2001), vagy a nők helyzetének javítása (*Gender-related Development Index*; HDR 1995) bár valóban liberális célokat képeznek, mégsem vesznek tudomást mondjuk a „fejlett” kultúrák szempontjából hasznosnak, ám a „fejletlenek” esetében sok esetben haszontalannak tekintett technológiák (K+F,

⁴ Ehhez hozzá kell tenni, hogy már maga a GDP mutató használata is a gazdaság expanzivitását fejezi ki, hiszen többek között nem veszi figyelembe, hogy a megtermelt javak értékesítésre kerültek-e vagy sem, ellenben csak a piacgazdaságra vonatkozó értéktermeléssel számol (tehát a társadalom újratermelődése nem érdekli, pl. a háztartási munka, informális szolgáltatások), és talán ami a legfontosabb, hogy azt sem figyeli, hogy a növekedés milyen kiadásokkal (azaz károk) jár.

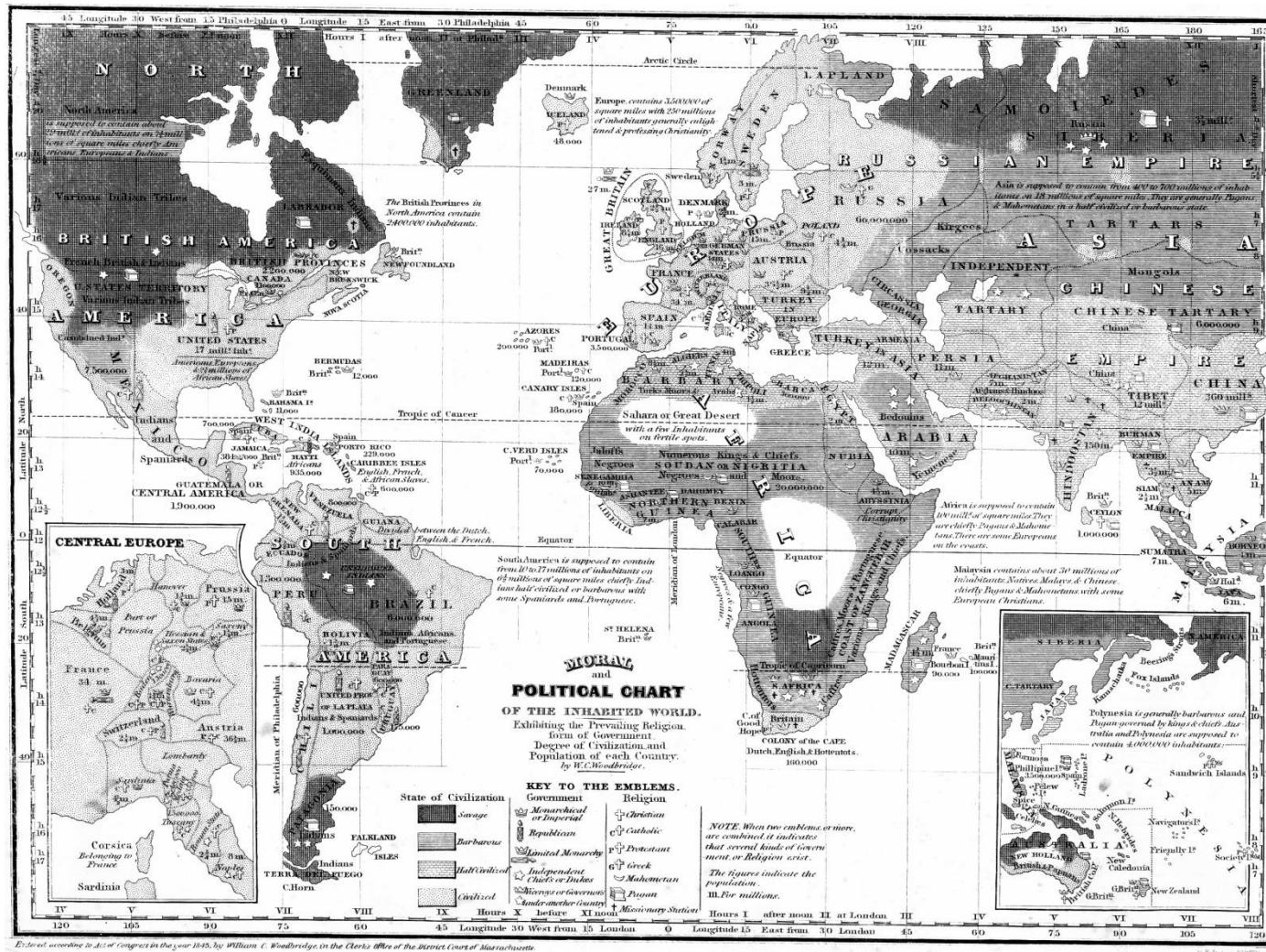
⁵ Ha úgy vesszük, ez egy önfelszámoló folyamat. Az „egyenlőtlenség” ugyanakkor nem pusztán a térbeliség alapját megragadó logikai fogalom (lásd Nemes Nagy 2009), hanem egy aszimmetrikus koncepció, hiszen a morális tartalmú *egyenlőség* ellentettjéből képződött, tehát annak megteremtésére utal (lásd a 10. jegyzetet).

⁶ Ezt az éles képet persze finomítja, hogy az ENSZ Fejlesztési Programja (*United Nations Development Programme*) minden évben nemcsak új témák és problémák szerint, hanem ezen túlmenően, bizonyos adaptációs rugalmasság szerint is alakítja az emberi fejlettség mérőeszközét, a HDI-t. A helyi különbségek eredményeképpen a HDI meglehetősen eklektikus mutatóvá vált.

internethasználat), vagy bizonyos mezőgazdasági kultúrák és a nők adott helyzetének összefonódásáról, vagy éppen a nők viselkedését meghatározó vallási-kulturális szokások szerepéről – ezeket mintegy szükségszerűen felülírja az emancipációs elv, a közös emberi értékekbe vetett hit humanista szelleme. Problémás lehet azonban, hogy a humanitárius fejlődés, az együttműködés és jótekonyság *itteni* reprezentációi éppenhogy a „Harmadik világ” fekete, szegény, törzsi, korlátolt erőforrással bíró, éhező és túlnépesedett képét rögzítik bennünk, amely a *helyiek* megbélyegzésével és az ábrázolt felek tehetetlenségének bizonyításával éppen a beavatkozás legitimálását, mintegy a kolonialista, paternalisztikus viszonyulás kontinuitását szolgálja. (Pusztán a *National Geographic* átesztétizált, nyugati fogyasztó számára komponált képeinek lapozgatásakor is ez a benyomás érhet bennünket) (Kothari 2006; Harper 2001[1996]). Ezek után a diskurzust termelő felek részéről a jólétkeremtő törekvések értelmezhetők – marxista szemmel – akár mindössze az áru fogyasztásra alkalmas tömegek, vagy a gazdaságilag hasznosítható munkaerő növelésének szándékával is, hiszen ez nem befolyásolja pl. a fennálló geopolitikai és kereskedelmi viszonyokat, a nyitott gazdaságpolitika tényét, amelyek együttesen az egyenlőtlen globális újraelosztást rendezik (ágazati kiszervezés, agyelszívás, alacsony képzettségű migráns munka, külföldi működőtőke-beruházások; Sassen 2000[1996]). Posztkolonialista szemszögből nézve, ezen narratívák célja tehát egy normatív fejlődési koncepció keretében a tér homogenizálásával, valamilyen szempontú univerzalizálásával (a „birodalom”, a „globális” mindenütt érvényes jellemzőinek hirdetésével, pl. egyenlő jogok, versenyképesség) felülkerekedni a helyi maradiságok sajátosságain, holott ez – a diskurzust vezérlő hegemon hatalmak érdekei szerint – az önállósággal szemben éppen az örökölt függőségi viszonyok fenntartását és újratermelését szolgálja. Mindeközben a modernizációs narratíva szerint ésszerűnek, sőt magától értetődőnek tűnik a magyarázat, hogy a világ sötét foltjait el kell tüntetni a racionalitás megvilágító fényével.

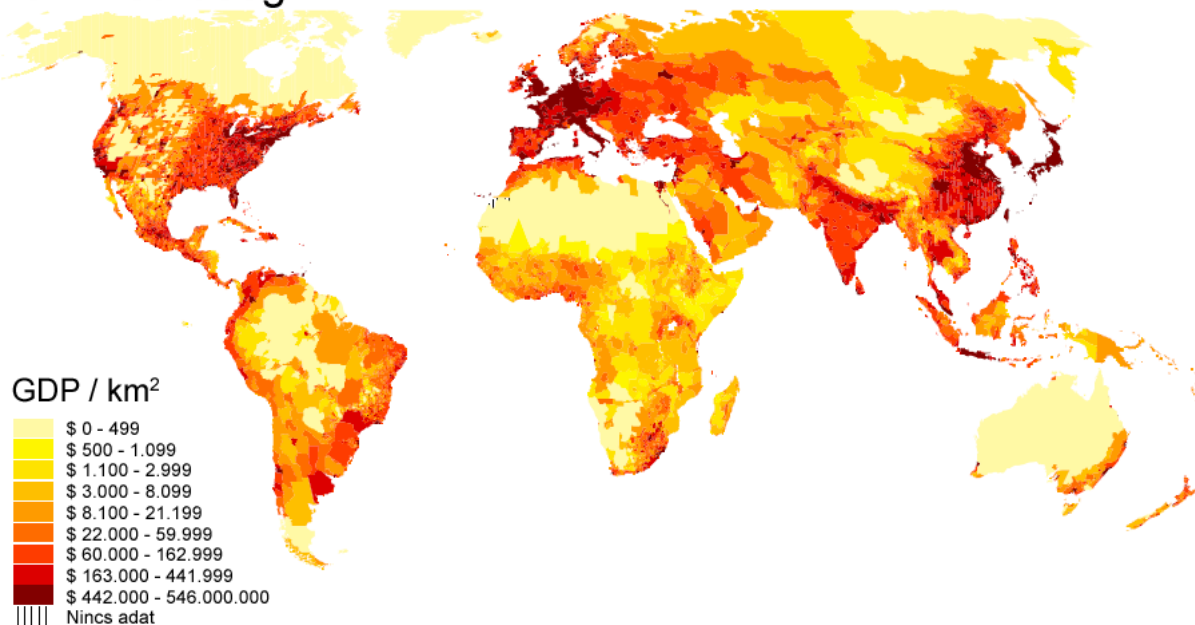
A tér és a hely viszonya tehát *politikai* kérdés is egyben, nemcsak a már említett léptékviszonyok kérdései miatt, hanem az időbeliségből a térre vetített különböző hatások miatt is. Doreen Massey például több helyen (1992, 1998) érvelt amellett, hogy a baloldali, radikális politikai irányzatok számára az idő fogalma mindig is fontos volt a változás és fejlődés lehetősége miatt, ha azt vesszük, hogy míg a tér a *létezés* (*Being*), addig az idő a *létrejövetel* (*Becoming*) filozófiai fogalmával párosult (Crang 2005). Azonban a tér és a hely viszonyát tekintve, az előzőekből fakadóan azt is lehetne mondani, hogy a politikai baloldal progresszív liberalizmusa jellegzetesen a tér fogalmát részesíti előnyben, míg a politikai

jobboldal konzervativizmusa jellemzően a hely szellemiségét (legyen az nacionalista vagy vallási jellegű) emeli ki (Agnew 2005). Ez alapján nem véletlen tehát, hogy a liberalizmus rendszerint a térbeli homogenizáció mellett érvel (általános emberi jogok érvényesítése, esélyegyenlőség, alapvető jólét), a konzervativizmus viszont a helyhez tartozás megalapozását a történeti örökség (és mítoszvilág) építésével, a hely értékeinek esszencializálásával igyekszik elérni. Persze Agnew didaktikusan általánosító kijelentését a léptékek újrendezésével értelmezhetjük éppen ellenkezőleg is (tehát relativizálhatjuk), hiszen mondjuk egy nemzetállami egység megteremtése a belső, helyi (pl. etnikai) viszonyok absztrahálásával járhat, miközben ez a cél éppen a nemzetállami ideál modernista, progresszívista eszméjét is követheti. Két egyszerű példa lenne erre a vasút modernizációs és etnikai-kulturális asszimilációs szerepe a kiegyezés utáni Magyar Királyság esetében, vagy mondjuk a korabeli etnikai térképezés gyakorlata a nemzetállami célok elérése érdekében. A kérdés tehát politikailag, de történelmileg és földrajzilag is nagyon is relativizálható.

1. ábra: William C. Woodbridge (1821): „Moral And Political Chart Of the Inhabited World. Exhibiting The Prevailing Religions, Forms Of Government And Degrees Of Civilization, And Population Of Each Country”. A térkép a lakott területek civilizációs fokait jelöli, a fejlett „nyugati” kultúrák központjai a felvilágosodás fényét árasztják (expanzivitás), szemben a civilizálatlan területek sötét foltjaival. A jelkulcs különböző civilizációs fokokat állapít meg: 1. felvilágosult, 2. civilizált, 3. félig civilizált, 4. barbár, 5. vad. A térkép jelöli az államformákat és a vallásokat is (keresztény/pogány felosztásban).

GDP sűrűség

2. ábra. Az egy négyzetkilométerre jutó GDP eloszlása, avagy értékes, eredményes és virulens területek a globális térben. (Gallup – Sachs – Mellinger 1999: 227)

2.3. A megismerésmód és a nyelvezet kérdése: az irányzatok megfogalmazódása

Összegezve az eddigi, bevezető szempontokat, most már talán megfogalmazhatjuk azt, hogy a probléma leginkább abban áll, hogy míg lehet egy naiv képzetünk, vagy éppen egy szilárd meggyőződésünk, egységesnek vélt nézetünk a térről, addig a két fogalom viszonya sokkal inkább a „térbeliség” és a „hely” *eltérő értelmezéseihez* kötődik (lásd Faragó 2012). Ez viszont azt jelenti, hogy nem lehet önmagában, tehát inherens, internális módon meghatározni a két fogalom egymáshoz való viszonyát vagy éppen szigorú definíciójukat, mivel használatukat és megértésük lehetőségét elsősorban a követendő megközelítésmód, filozofikusabban szólva az adott episztemológiai szemlélet alapozza meg:

„Különböző gondolati iskolák *különböző fogalmakat sajátítanak ki* maguknak, hogy aztán felruházzák őket azokkal a jelentésekkel, amelyek elősegítik a tágabb elmélet céljait az adott iskola számára.” (Agnew 2005: 82, kiemelés tőlem)

Agnew gondolata egy komoly nyelvfilozófiai kijelentést is jelent, amelyre írásom végén fogok részletesebben rávilágítani. Egyelőre viszont meg kell elégednünk annak tudatosításával, hogy a fogalmak fölötti szemantikai uralomért különböző intellektuális

csoportok harcolnak, és ez a hatalmi aktus, maga a konfliktus meghatározza a fogalomhasználat módját, beépül a fogalmak jelentésébe (Livingstone 1992, Bourdieu 1985[1980]). Agnew igyekszik ebben rendet teremteni azzal, hogy különböző irányzatokat csoportosít azon elv alapján, hogy a tér/hely dichotómia aszimmetriájában melyik lesz a domináns fogalom, melyik nyomja el, „értelmezi át” a másikat. Ebből következően két alapvető stratégiát határoz meg aszerint, hogy az adott szerzők a hely vagy a tér fogalmát privilegizálják a másikkal szemben, mintegy zárójelbe téve ezzel a másikat.

Az első esetben, amely szerint a *tér az elsődleges*, összesen három példát hoz fel: a térelemzői irányzatot, a marxizmust és a modernizációs elméletet. Ezek közül mindjárt elsőként az 1950-es, 1960-as években kibontakozó ún. „*térbeli forradalmat*”⁷ tárgyalja, amelyben az „új geográfusok” a korábbi uralkodó irányzat, régióra (mint helyre) koncentráció regionális földrajzi *ancien régime* irányultságával szemben, magát a teret emelték a vizsgálat és a kutatói identitás középpontjába. Ez az álláspont az ún. „abszolút” („newtoni”) és „relatív” („einstein”) térfelfogás⁸ szembeállításával is párosult, amely során az új irányzat a fizika által uralt neopozitivistikus tudományos szemléletből és az (analitikus) tudományfilozófia presztízséből kívánt részesülni (Taylor 1976; Gyimesi 2011a). A „relatív” térszemlélet lényegét abban látták, ahogyan ezt Bunge (1962) megfogalmazta, hogy a hely fogalma nem értelmezhető önmagában, hiszen egy jelenség helyzete csak annak térbeli relativitásában, azaz a többi térbeli pont viszonyában értelmezhető. Ekképpen a „hely nem egyedi”, mondta Bunge, hanem általános, azaz a térbeli helyek relativitása a „közel”, „távol”, „mellett” stb. fogalmakkal válhat csak tudományosan elemezhetővé (Holt-Jensen 1999: 83–84). Bunge végül Schaefer (1953) gondolatait kibővítve amellett érvelt, hogy a földrajz a térbeli kapcsolatok és viszonyok tudománya, és mivel a geometria a tér matematikája, így ahhoz, hogy a földrajz egzakt tudománnyá válhasson, nyelve szükségszerűen a geometria kell legyen (lásd még Haggett 1965; Harvey 1969). Ennélfogva a térelemzői kutatás (*spatial analysis*) magyarázó tényezőként a jelenségek térbeli elhelyezkedését, mintázatait, azaz a relatív

⁷ Ezt néha a „kvantitatív forradalom” szinonimájaként szokták említeni, de itt Agnew szándékosan használja ezt a kifejezést. Maga a „kvantitatív forradalom” kifejezés meglátásom szerint sajátos a földrajzra nézve, hiszen az „új földrajz” képviselői Kuhn kifejezéseit használták fel az irányzatuk tudományosságának bizonyítására (Gyimesi 2011a).

⁸ Agnew a lépték és az időbeliség mellett ír még egy szempontot, amely a *newtoni* és *leibnizi* térfelfogás különbségére épül. Ennek a szempontnak a kibontásától azonban jelen írásomban több okból is eltekintek. Egyrészt azért, mert megítélésem szerint ez a szemléleti különbségtétel túlzottan általánosító és félrevezető lehet (lásd Dusek 2012; vö. Faragó 2012; Gyimesi 2011b, 2011c), másrészt ez a kategorizálás a *lépték* és az *idő* általános szemléletével szemben túl konkrét, ugyanakkor az itt tárgyalandó episztemológiai szemléletekhez képes túl általános, ráadásul maga is egy fogalmi dichotómia struktúráját veszi fel.

elhelyezkedés geometriáit vizsgálta (Holt-Jensen 1999: 83–84). Ennek keretében az „új geográfusok” a régieket hibáztatták azért, mert nem figyeltek oda a nem-euklideszi geometriák lehetőségeire, amelyeket Einstein is alkalmazott relativitás-elméletében, és amelyek a dinamikusan fejlődő fizikában már közismertek voltak:

„Talán ironikus, hogy a földrajz főáramát képviselő filozófiai vélemény – kifejezetten Hettner és Hartshorne álláspontjához kapcsolódva – több útmutatást remél Kanttól, mint Gaussból, aki részben a térképvetítésben felmerülő technikai problémák megoldása során, igen fontos matematikai felfedezésekre jutott, amelyek végül a Riemann-terek geometriájában bontakoztak ki.” (Harvey 1969: 209 in Taylor 1976: 135)

A „relatív” térfogalom megfogalmazódása a földrajzban tehát a geometriai térvizsgálat előtérbe helyezésének eredményeként került a diskurzusba, azaz *ez a térfelfogás egyértelműen a matematikailag formalizált, geometriai tér új alkalmazási módjait jelképezte* (vö. Benedek 2002; Faragó 2012; Dusek 2012). Ebben a neopozitivistá gondolkodásban a hely mindössze a geometrizált térbeli sík egy adott *adatpontjára* redukálódott, egyetlen koordinátarendszeri pontra (úgy is megfogalmazhatnánk, hogy a tér és a hely kapcsolatának megfelelő a területi regresszióban a reziduum; Nemes Nagy 2009: 233), amelynek nyilvánvaló előnye, hogy matematikailag tesztelhetően vizsgálható a pontok relatív helyzete, illetve a pontok sokaságából deduktív módszerek révén térbeli törvények következtethetők (ezeket nevezte Schaefer *morfológiai törvényeknek*). Ám az egyértelmű ellentét ellenére ez az intellektuális váltás sok szempontból egy olyan átértelmezési folyamatot is jelentett, amelyben a regionális földrajzi kánon (Hartshorne 1939; James – Jones 1954) már megteremtette azokat az induló szemléleti viszonyokat (így pl. Hartshorne absztrakt régiófogalma), amelyek aztán a későbbi neopozitivistá átfogalmazást könnyen lehetővé tették (Gyimesi 2011b, 2011c). Ennél a pontnál talán érdemes elidőzni a magyar vonatkozásokon is, hiszen a hazai palettán alapvetően ez a neopozitivistá, kifejezetten kvantitatív eszköztárral dolgozó szemlélet az uralkodó. Ehhez kapcsolódik, hogy Nemes Nagynak a problémát velősen megragadó, az első oldal tetején idézett gondolatának közvetlenül megelőző sorai a következőképpen szólnak:

„Megtartva a tér általános fogalmának bemutatásakor (2. fejezet) alkalmazott közelítést – azaz eltekintve az egyes konkrét terek tartalmától –, ennél jóval általánosabb meghatározásra juthatunk: a hely a legáltalánosabb térelem, a tér a helyek egyenlőtlensége és rendezettsége.” (Nemes Nagy 2009: 108)

A mondat már az apória feloldásának pozitivistá ízt adja, hiszen a hely mindössze a tér (mint rendszer vagy struktúra) alapelemét képezi, amely a tér felől, azaz az egyenlőtlenség és

rendezettség kritériumait követve, kizárólag egynemű paraméterként értelmezhető, tehát a hely homogén elemként mintegy betagozódik a térbe (Jankó 2002). Ugyanakkor:

„A hely a földrajz központi kategóriája. A geográfiában azonban a fogalomhoz nem elsődlegesen az alapvető, homogén térelemként való értelmezés kapcsolódik, hanem a helyek sajátos, egyedi jellege. A földrajz terei egyedi helyekből állnak.” (Nemes Nagy 2009: 110)

Itt Nemes Nagy ismét eljut a helynek a térrel szembeni, egyediségéből fakadó konfliktusához, viszont a hely „illetékességi körét” (így magát a konfliktust) gyakorlatilag a földrajzba számúzi, lévén a regionális tudomány eleve a tér meglehetősen általános, absztrakt fogalma felől közelít. Így ugyanis nemcsak a regionális tudomány által megkövetelt tudományfelfogás kritériumainak tesz eleget, hanem konzisztens is marad azzal a programmal, amelynek megfelelően szinte semmilyen olyan vizsgálati módszert nem nyújt, amivel a hely egyedisége értelmezhető lenne. Emellett a (hagyományos? regionális?) „földrajz” és a „regionális tudomány” viszonyát is meghatározza ezzel: míg a földrajz az egyedi helyekkel, régiókkal foglalkozik, addig a regionális tudomány a régiókat magyarázó általános térbeli törvényszerűségekkel (vö. Schaefer 1953). Ez a meghatározás azonban a nemzetközi földrajzi szakirodalom fényében meglehetősen önkényesnek és megalapozatlannak hat, hiszen a földrajz azon irányzatai, amelyekre éppen a tér középpontba állítása jellemző, kiváltképp a „kvantitatív forradalomból” születő térelemzői (*spatial analyst*) irányzat, szelektív módon a magyar regionális tudományba sorolódnak át.

A tér elsődlegességét hangsúlyozó második példaként Agnew (2005) kiemeli az 1970-es években megjelenő, az előző irányzattal szemben megfogalmazódó *marxista* kritikát, amely a tér materialista (további?) „relativizálását” állította szembe a tér „abszolutizálásával”, ez utóbbinak kifejezetten ideológiai szerepet tulajdonítva. A „relativizálás” ugyanis arra vonatkozik, hogy a globális gazdaságot meghatározó termelési viszonyok a tőkemozgások szerint relatívvá teszik a különböző területeket, míg az „abszolutizálás” során a globális tér különböző egységekre osztódik fel (földtulajdon, állam, birodalom), amelyeket a helyi elitek eltérő ideológiákkal igyekeznek *naturalizálni*, hogy megőrizzék a tőkefelhalmozás fölötti uralmukat. A marxisták tehát a pozitivistákhoz hasonlóan szintén kiemelték, hogy szükség van a térről „relatív” és „abszolút” értelemben is gondolkodni:

„Az abszolút helyzet mindössze egy speciális esete a relatív helyzetnek, hiszen az előbbiből absztraháltuk a távolság *társadalmi meghatározóit*.” (Smith 1990[1984]: 83, saját kiemelés)

Ám ezt lényegében másképpen képzeltek el, mint a pozitivisták, ugyanis számukra egy univerzálisan törvényszerű magyarázattal szemben, a relatív helyzetet meghatározó viszonyok egy *történelmi* folyamat – a történelmi materializmus fejlődéelméletének – eredményei, amely során az abszolút terek relatív terekké változtak, amint integrálódtak az újabb és újabb termelési viszonyok, így a kapitalizmus hálózataiba. A markáns különbséget jól jelzi Smith megjegyzése, utalva ezzel az „kvantitatívak” einsteini érvelésére:

„Nem Einstein, nem is a fizika vagy a filozófia, amely végső soron meghatározza a földrajzi tér relativitását, hanem a kapitalista felhalmozás valós folyamata.” (Smith 1990[1984]: 83)

Smith szerint a kétféle tértől azonban abban különbözik a *földrajzi* tér, hogy az már a térbeli viszonyok egyfajta totalitása, amely térbeli mintázatokat, a termelési módok rendezett struktúráit mutatja. Az eredeti marxi érvelés szerint a kapitalizmusnak a nem-kapitalista *helyek* magába olvasztásával (gyarmatosítás) az imperializmus bezárul, hiszen a termelőerők fejlődése révén, a függőség elapadásával már nincs hová belső válságát exportálnia, és így a világ térbeli homogenizációjának önfelszámoló folyamata véget ér, a kapitalizmussal együtt (Marx tehát a térbeli fejlődési egyenetlenségek feloldását várta a kapitalizmustól; az erről szóló vitát Marx, Luxemburg és Lenin között összegzi: Smith 1990[1984]: 93–96). A Smith által követett érvelés azonban Lefebvre gondolatát követi, aki szerint Marx ebben tévedett, hiszen a kapitalizmus továbbélésének oka a *tér termelése*, mely révén a tőke rögzíteni tudja a többlettérték realizálódását (Lefebvre 1976: 21; Herod 1997). Az adott viszonyok között ezek a struktúrák biztosítják a tőkefelhalmozás folyamatát, míg a termelőerők fejlődése során a termelési viszonyok váltakozó *térbeli újrendeződését* (*spatial fix*)⁹ kataklizmatikus válságok követik, melyek révén a megelőző térbeli struktúrák, regionális osztályszövetségek, államhatalmak felbomlanak (Harvey 1985: 153–157). A kapitalizmus talán legfontosabb következménye az egyenetlen fejlődés (*uneven development*), amelynek alapja a termelési feltételek és színvonalak *homogenizálásának* és *differenciálásának* a dialektikája. Míg az utóbbi alapja a természeti viszonyok adottságai és egyre inkább a társadalmi munkamegosztás, addig az előbbié a tér-idő összesűrűsödés folyamata, mely során a „tőke univerzalizáló törekvése” tulajdonképpen „*térnélküliség*” (pontosabban *helynélküliség*) felé vezet, amelyet a magasabb profitráták felé törekvő tőke mozgása gerjeszt (a használati érték és csereérték, valamint a beruházás és tőke kivétel dialektikája alapján) (Smith 1990[1984]). A hazai területi „egyenlőtlenségi” szemlélettel érdemes kontrasztba állítani a marxista

⁹ A *fix* rögzítést, illetve a helyes működés biztosítása érdekében történő javítást, változtatást is jelent: egyszerre aktivitást és passzivitást kifejező fogalom.

„egyenetlen” fejlődés megközelítését, hiszen az előbbi a különbségek fennállását statikusan, egy univerzális logikai feltételként kezeli¹⁰:

„A legtöbb megszülető munka a kapitalizmus földrajzáról bizonyos részletességgel vizsgálja az egyenetlen fejlődés folyamatát, amely az utóbbi évszázadban egy divatos, sőt felkapott eszmévé vált. Oly felkapottá, hogy mint minden efféle hóbort, hamar triviálissá is vált. Látható például, hogy a geográfusok az egyenetlen fejlődést rendszerint egy történelmietlen és univerzális folyamatként kezelik, amely számukra nem több, mint az örök *egyenes* fejlődés szükségszerű következménye.” (Smith 1990[1984]: xii–xiii)

Talán az egyik leglényegesebb momentum szerintem mégis az, hogy a marxista megközelítés a tér termelésének (Smith 1990[1984]: 60–96; Lefebvre 1991[1974]) – ha társadalmi következményeivel együtt is – elsősorban a *gazdasági* feltételeit vizsgálja, hiszen a teret a tőke áramlásának, mozgásának logikája termeli (azaz a „tér termelése” kifejezés már önmagában egy marxista terminus), míg a hely mindössze annak lokális vetülete. Így pl. Smith (1990[1984]) az urbanizációt elsősorban a tőke felhalmozási helyének tekinti, ahol a munkaerő felduzzasztásával és infrastrukturális beruházásokkal kerül biztosításra annak akadálytalan áramlása és akkumulációja. A „relatív” kapcsolatokon alapuló tér ráadásul nem önmagában (lokálisan), hanem (globális) társadalmi-gazdasági folyamatok kialakulásával, egészen pontosan a kapitalista termelési viszonyok fejlődésének legújabb stádiumaként kerül a modern időszak viszonyainak fő szereplőjévé (Holt-Jensen 1999: 148). Ez a politikai gazdaságtani megközelítés azonban – a neoklasszikus közgazdaságtan kritizálása ellenére – sok esetben a *homo economicus* racionális emberképének újratermelését eredményezte, és inkább egy általános viselkedést leíró behaviourista felfogáshoz vezetett el, hiszen nem foglalkozott az ember mint cselekvő, főleg nem mint *értékek szerint élő* *egyén* megítélésével úgy, ahogyan például a humanisztikus földrajzosok megközelítései tették (lásd később). Az 1990-es évek vitáiban már sokkal inkább előtérbe került a cselekvő/struktúra probléma (kifejezetten például a munkásosztály cselekvési lehetőségeinek kérdése miatt; Coe –

¹⁰ Nemes Nagy (2009: 41) logikai meghatározása szerint az egyenlőtlenség alapja: a *térbeliség* lényege az egymással való nem azonosság ($A \neq B$), az *időbeliségé* az önmagával való nem azonosság ($A \neq \dot{A}$), a *téridőben* való lét pedig az egymással és az önmagával való nem azonosság. A térbeli egyenlőtlenséget tehát az arisztotelészi ún. „hagyományos” logika négy alapelve közül a 2. alapelv (egymással való nem azonosság; ellentmondás törvénye) biztosítja. Az időbeliséget pedig a Hérakleitosz nyomán megfogalmazódó hegeli kritika, hiszen az önmagával való nem-azonosság az időbeli változás feltétele, ennek szerepe tehát a változás lehetősége a statikus logika rendjével szemben. Holott az időbeliség szerepe a marxi materialista kritikában (Hegel „tótágast állítása” nyomán) a fejlődés egyenlőtlenségeit magyarázta egy történelmi folyamatban, szemben az abszolút és változatlan eszmékkel, addig a *pusztán logikai* meghatározás mindössze a fennálló viszonyok rögzítését szolgálja. Az egyenlőtlenség értéksemlegességbe burkolózó logikai megalapozása valójában elfedi a fogalom nagyon is liberalista, eredetileg kifejezetten marxista inspirációjú elméleti gyökereit. Smith (1990[1984]: xiii) erről így fogalmaz: „A kapitalizmus egyenetlen fejlődése inkább strukturális, mint statisztikai. Az eredményezett földrajzi mintázatok teljességében meghatározóak (...), és sajátosak a kapitalizmusra.”

Jordhus-Lier 2010), hiszen az egyén viselkedése mindössze a strukturális logika okozata, a valós cselekvő maga a tőke (Duncan – Ley 1982; Marsden 1999: 105–32). Chouinard és Fincher (1983) azonban Duncan és Ley kritikájával szemben rámutattak, hogy a marxista irodalomban már korábban is előkerült az immateriális tényezők szerepe, így az ideológiák, a politika, a reguláció, a feminista kritika, a kultúra termelése stb., ugyanígy utal erre Swyngedouw (2003) is, aki kiemeli továbbá, hogy a termelés fogalmát már Marxnál is tágabban kell értelmezni. A különbség tehát sokkal inkább a *hely* fogalma felől fogalmazódik meg a humanisztikus földrajzzal, vagy a posztmodern kritikával szemben, ugyanis a marxisták számára a hely legtöbbször inkább elszenvedője, mintsem konstituálója a folyamatoknak (vö. viszont Lefebvre elméletével, lásd később). Agnew kiemelt példája ebből a szempontból Wallerstein (1983) világrendszer-elmélete, amelyben a globális tér háromféle zónából áll (mégpedig centrális mag, félperiféria és periféria), ezek pedig függőségi viszonyokat határoznak meg a térben¹¹. Ez alapján viszont minden helyi folyamat lényegében attól függ, hogy a világrendszer mely zónájában helyezkedik el. Ugyanakkor a marxista szemlélet bevezette a földrajzi *léptékek* kritikai vizsgálatát a gazdaság térbeli újrastrukturálódásának megértéséhez, hiszen a változó termelési viszonyok nemcsak újfajta léptékszinteket (helyeket), hanem az egyes léptékszintek újfajta viszonyait, összekapcsolódásait is rendezik (Brenner 1999, 2004; Herod 2011).

A tér termelésének fogalmán túl egy további fontos szempontot is érdemes kiemelni. Az előzőleg említett „relativizálás” és „abszolutizálás” dialektikus kapcsolatából is már érezhető a marxizmus *liberalizáló* szellemisége, hiszen míg egyfelől a tőke profitmaximalizáló logikájából fakadóan a kapitalizmus homogenizálja a teret, addig másfelől az egyenlő viszonyok kialakítása a humanista egyenjogúság céljait is szolgálja. A marxi kritikában a modern fejlődés szükségszerű, hiszen az jelentősen növelte az emberiség termelőerőit, létrehozván magát a munkásosztályt, annak ellenére, hogy mindez a burzsoá elit vezérletével zajlott le, és a termelőerőktől való elidegenedéssel járt. Ebből az általános szempontból tehát összefügg a modernizációs elméletekkel, vagyis a marxizmus is egy *modernista* elmélet (Schwarzmantel 1998: 94–103):

¹¹ Jellemző a magyar geográfusok vagy regionalisták interpretációira, hogy a Wallerstein által kifejtett elmélet erős marxista kritikai kontextusát egyfajta pozitívista értéksemlegességgel desztillálják, így például a periférikus területek függőségi viszonyából fakadó „kizsákmányolás” morális terminusa – ha ez szó szerint meg is jelenik – mögött álló kritikai elmélet jellemzően elvész (lásd pl. Nemes Nagy 2009: 211–14).

„A marxizmus és a modernitás együttjárnak abban az elméleti várakozásban, hogy azok a történelmi erők, amelyeket a modernitás felszabadított, az alapját, előfeltételeit képezik majd a szocialista forradalomnak.” (Shwarzmantel 1998: 98)

Agnew (2005) szerint az emberi történelem teleologikus és evolúciós elméletei, amilyen a modernizációs elmélet és a marxizmus is, egy magától értetődő folyamatként vezetnek le a tradicionálisból a modernbe, vagyis a marxizmus esetében az önellátó gazdaságtól az egyszerű árutermelésen és az eredeti felhalmozáson keresztül az érett kapitalizmusba, végül a szocializmusba vezető utat. A folyamatnak ellentmondó helyek ezek alapján tulajdonképpen a *maradiság* szimbólumai, anomáliák a rendszerben. Ehhez a gondolathoz kapcsolódik utolsó példája, amely Hardt és Negri neomarxista szerzők *Empire* (2000) című művén alapul. A könyv kiindulópontja, hogy a kapitalista kizsákmányolás hálózatai már a világ egészét bevonták, ám ezek a globális hálózatok egyben az alapját is jelenthetik az ellenálló politikai erők megszervezésének. Az elképzelés tehát nem a helyi viszonyokra épít, mert azokat a „lokalizmus” eszméjével párosítja: a „birodalom” ellenszegülői mindössze „fiktív” helyeket védelmeznének a globális tér valóságával szemben, hiszen a valóságban a hely halott, csak a „birodalom” maradt, a lokalizmus tehát már csak politikai impotenciát jelenthet.

A második stratégia viszont már kifejezetten a *hely mellett* érvel, elmarasztalva a tér jelentőségét. Ennek a felfogásnak prominens példája Edward Casey, akinek a *The Fate of Place* („a hely sorsa”) (1997) című könyve egyenesen arra a gondolatmenetre épül, hogy a hely fogalmának jelenlétét fokozatosan felváltotta a tér, amely a modernitás kibontakozásának folyamatával párhuzamosan, a reneszánsz eredményeként, kb. a 17. századtól kezdve történt, míg a hely jelentése csak a 20. században került úgymond rehabilitálásra (pl. Heidegger filozófiája nyomán). A modernizmus eszméje szerint ugyanis a hely mindössze a monoton tér egy formája, vagy inkább módoszata (Locke), azaz a térben lokalizálható „helyszín” (*site*)¹², a tér legalsóbb léptéki foka. Ez a gondolatmenet – a posztmodern kritikához hasonlóan – a modernizmus „nagy projektjének” (reneszánsz, felvilágosodás, racionalizmus) kritikáját fogalmazza meg, hiszen, ahogyan Casey (1997: 339) érvel, a progresszív, sorrendiségben egymásra következő időszakokból álló, szeriális időfelfogás összefüggésben volt a végtelen tér felfogásának elterjedésével. A hely ezzel szemben „szakrális”, mivel az egység érzetét kölcsönzi, személyes és jelentéssel felruházott, szemben a „kaotikus” térrel. Míg Casey a hely jelentőségét a tér és a hely viszonyában fogalmazza meg, addig Edward Relph (1976)

¹² A *site* magyar jelentése leginkább a térbeli elhelyezkedést, általában valamilyen létesítmény, építmény által elfoglalt helyet, illetve egy esemény konkrét helyszínét jelenti.

fenomenológiai megközelítésében egyenesen a tér kizárásával. Sőt, eleve nem is említi a tér fogalmát, hanem a helyek diverzitásáról és homogenizációjáról beszél, autentikus és inautentikus helyekről, a különbözőség értékével szemben a hasonlóság értékéről. Az industrializált, modern korszak „helynélkülisége” (*placelessness*) arctalan, homogén helyeket hozott létre, amelyek az otthontalanság érzetét keltik. A hely egyik fontos meghatározása, hogy valakinek lenni nem a puszta megtestesülést jelenti, hanem egy hely elfoglalását, azt, hogy valakinek „helye van” – így a közösségben, a társadalomban (Jankó 2002; a görög *khóra* értelmezése kapcsán: Derrida 1993[1987]). Foucault (1986) szerint az *utópia* az a hely, amelynek nincsen valódi helye, míg meghatározza a *heterotópia* fogalmát is, amely olyan, a környezetükből kiugró, teljességgel eltérő jellegű helyeket jelenti, amelyek jellegzetesen nem központiak a többi mindennapi helyhez képest, és egyfajta „ellenhelyként” funkcionálnak – például a „társadalomkízüli” holtak helyei, vagy a büntetés helyei (Macho 1998)¹³.

Agnew (2005: 89–92) ezután a tér és hely *összeépítésének* előkészületeként a hely fogalmát három különböző jelentésre bontja, ám ezeket egyfajta átmenetes osztásban ragadja meg, az „általános” tér és a „partikuláris” hely szélsőségei mentén. A hely egyfelől egy elfoglalt *pozíció* (*location*) a térben, amely valamilyen tárgy vagy jelenség lokalizálását teszi lehetővé (egy cím). Másfelől, a hely egy tágabb *lokális környezet* (*locale*), amely a mindennapi élet és cselekvés helyszínéül szolgál, munkahelyeket, otthonokat stb. képez. Harmadfelől, a hely egy érzet vagy hangulat (*sense of place*), amely kötődést, odatartozást (*belonging*) fejez ki, tehát egy sajátos közösség identifikációs folyamata, amely sok esetben a hely szakrális szellemét (*genius loci*) ragadja meg (Jankó 2002). Ezek után amellet érvel, hogy négy olyan irányzathoz köthető megközelítés azonosítható, amelyek ezeknek a jelentéseknek valamilyen kombinációit ötvözik, és ezeken keresztül kapcsolódnak a tér fogalmához. Agnew ebben a kategorizációban bár igyekszik didaktikus lenni, ennek ellenére meglehetősen pontatlanul jár el, így nem szeretném az olvasót arra bízni, hogy az alábbi csoportosítást készen adjon vegye. A példái valójában összemosódnak több, az előzőekben

¹³ A helyek kijelölése és rögzítettsége nemcsak bizonyos életfunkciókat szolgál, hanem szimbolikus és nem kevésbé hatalmi természetű, hiszen a társadalmi rend rögzítését biztosítja. Macho Baudrillard-ot idézi: „...ha nincs többé gyár, akkor mindenütt folyik a munka, ha nincsenek börtönök, akkor a társadalmi időben és térben mindenütt megjelenik az erőszakos őrizetbevétel és bezárás, ha nincsenek többé intézmények, akkor általánossá és közhellyé lesz a lelki és gyógyító kontroll, ha nincsenek iskolák, akkor a fegyelem és a pedagógiai formálás folyamata átjutja a társadalom szövetét, s ha tőke (és következképp marxista kritikája) sincs többé, akkor az értéktörvény és a túlélés önszabályozásának valamennyi formája átléphető – és így tovább.” (Baudrillard 1982: 198 in Macho 1998: 94)

másképpen értelmezett és csoportosított irányzat képviselőivel¹⁴. Lefebvre marxizmusának elhelyezése sajátos francia filozófiai kontextusa révén többféleképpen interpretálható (egyszerre tartalmaz marxista, fenomenológiai és posztstrukturalista érveket), vagy a „posztmodern-feminista” képviselők egyszerre kötődnek a marxista és a posztmodern érvelésekhez, míg talán legnehezebben a „kontextualista-performatív” csoportot lenne elhelyezni az igencsak különböző módokon kapcsolódó irányzatok önkényes lajstroma mellett.

Agnew első „kalapja” a *humanista (humanisztikus), cselekvésközpontú* szemlélet, amely elsősorban magát az embert, az egyén cselekvőképességét, az emberi létet, „életvilágot” (*lifeworld*) helyezi középpontba, ebben pedig alapvetően az egzisztencialista filozófiára, a hermeneutikai fenomenológiára épít (pl. Kierkegaard, Husserl, Heidegger, Merleau-Ponty; Buttner 1976). A humanisztikus földrajz nevéből fakadóan humanista¹⁵, abban az értelemben, hogy a pozitivista és a marxista racionális, kiszámítható viselkedésű, törvényszerűségek szerint leírható emberfelfogásával szemben fogalmazta meg magát, kiemelve a szubjektív *értékkalkotás*, az etikai kérdések, de mindenekelőtt a *történetiség* szerepét. A tér és a hely dualitása melletti „klasszikus” érvelés Yi-Fu Tuan (1974, 1977) munkásságában lelhető fel. Tuan szerint ugyanis a hely kialakításához emberi cselekvésre, alkotótevékenységre van szükség, a tér pedig egyfajta erőforrás a hely kialakítására. A térhez való viszony fenomenológiai, tehát az ember érzékelési és észlelési képességei határozzák meg, a tér ekképpen az ember szerint relatív. A hely a „belső valóság”, míg a tér a „külső valóság”, azaz a tér egyfajta referenciaként szerepel, amely összeköti a különböző helyeket. A humanisztikus megközelítés meglehetősen „rég” keletű elméleteket használ fel, így például a racionalitás a priori-ját inkább az ember biológiai sajátosságainak előtérbe helyezésével váltja fel, és ekként kognitív képességeit veszi figyelembe, a hely és a tér különválasztása pedig az

¹⁴ A különböző megismerésmódi irányzatoknak számtalan felosztása, besorolása lehetséges, és semelyik lehatárolás sem tudományrendszertanilag törvényszerű, vagy logikailag koherens, hiszen azon túl, hogy kérdésessé válhat, egyáltalán mi is képez egy irányzatot, a különböző irányzatok változó érvelési kapcsolatokban is állhatnak egymással. Az *Approaches to Human Geography* például pozitivista, humanisztikus, feminista, marxista, behaviorista, realista, posztmodern és posztstrukturalista filozófiákat csoportosít, annak ellenére, hogy ezek is többszöri átfedésben vannak egymással (Aitken – Valentine 2006).

¹⁵ Holott a humanizmus gyökerei a reneszánszig nyúlnak, Cosgrove (1984) a táj fogalmának elemzésével rámutatott, hogy a végtelen, perspektivikus térfelfogás „objektív” geometriája és vizuális ideológiája – az uralkodó osztályok hatalmi eszközeként – mennyire áthatotta ezt a humanizmust, amely hagyományokról sem a „térelemzői” (*spatial analyst*), sem a humanisztikus irányzat nem vett tudomást (vö. Probáld 2009).

szubjektív/objektív különválasztásán alapul¹⁶. Előtérbe helyezi az otthon, az élőhely, az életritmus vizsgálatát, ekképpen a természethez való viszonyt is közvetlenebbül (ontológiailag) ragadja meg. Az emberi környezet előtérbe helyezésével mégis a hely van a középpontban, a tér inkább a humanista szabadság, a lehetőségek biztosítását jelképezi, ugyanakkor a cselekvés szempontjából gyakran idealista, és kevésbé érzékeny a cselekvést korlátozó struktúrákra, viszonyokra vonatkozóan.

A második a *neo-marxista* irányzat, mely Agnew szerint leginkább a hely mint pozíció és mint környezet jelentésének ötvözését adja. Ebben a francia marxista Henri Lefebvre (1991[1974]) már említett elméletéhez fordul, aki a társadalmi életben zajló tértermelési folyamatáról írt, kifejezetten a városra koncentrálna. Ennél a pontnál érzékelhetjük, hogy Lefebvre értelmezését mennyire különböző interpretációs síkokban is elhelyezhetjük. Lefebvre szerint a kapitalizmus rendszere és az állam működése révén termelődő *absztrakt* tér a mindennapi élet gyarmatosítását eredményezi (vö. Gregory 1994), olyan térbeli gyakorlatokon keresztül, mint a kommodifikáció és a bürokratizáció, illetve a tér reprezentációi, a tervezés és az állandó megfigyelés, felügyelet révén. Ezekben az eljárásokban a tér végtelen és homogén, mégis éppen ezért tetszőleges egységekre szabadon feldarabolható, így árusítható – ez az a tér, amelynek következménye egy „szemantikai üresség, amely eltöröl korábbi jelentéseket” (Lefebvre 1991[1974]): 307; Crang 2005; lásd még Cosgrove 1984). Ezzel szemben a mindennapi élet és a megélt tapasztalat környezetének *konkrét* tereiben Lefebvre az ellenállás formáit látja a modern kapitalizmussal szemben. Fontos megjegyezni, hogy amikor a hely fogalmáról beszélünk, Lefebvre esetében kifejezetten a városi élet teréről van szó, hiszen az említett folyamatok térbeli központja és egyben a kapitalizmus viszonyainak közvetlen megtapasztalása is ide köthető (Shields 2004). Ez az aspektus egyébként jól jelzi a városkutatás jelentőségét a kritikai földrajzosok körében, valamint a neomarxista kritikai elmélet és a chicagói iskola funkcionalista-holisztikus megközelítése közötti különbségeket is (Brenner 2009). A város tehát folyamatos küzdelem, amelyben a kapitalizmus logikája igyekszik kisajátítani, absztrakttá (mérhetővé, értékesíthetővé, piacképessé) változtatni a tőke számára a város konkrét tereit, míg a városi lakosság célja önszerveződő (*bottom-up*) módon visszafoglalni a várost az újratermelést

¹⁶ Ez többek között tetten érhető abban, hogy az ún. „behaviourista fordulat” során merőben eltérő felfogások csatlakoztak a „behaviourizmus” fogalmához, így a humanisztikus földrajz mellett a racionális viselkedést leírni vágyó irányzatok is (Boal – Livingstone 1989). Ez azonban komoly zavart okoz a hazai interpretációkban, hiszen behaviourista és behaviourista között óriási lehet a különbség, és ez a probléma a magyar interpretációkban teljességgel ismeretlen (pl. Cséfalvay 1989, 1990).

szolgáló mindennapi élet számára – ezt a politikai törekvést nevezte Lefebvre „a városhoz való jognak” (Lefebvre 1996).

A harmadik a „*posztmodern-feminista*” megközelítés, amely a marxizmussal szemben már nem pusztán az osztályviszonyokat, hanem az osztályfogalom „alatti” többi csoportképző tulajdonságot is figyelembe veszi, így a rassz, etnikum, társadalmi nem, életkor stb. szerepét. Cindi Katz írja (2006), hogy az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején a posztstrukturalizmus és egy új kulturális kritikai szemlélet beérésével sorra jelentek meg *feminista* hangvételű kritikák a korábbi gazdaságcentrikus és strukturalista neomarxista, illetve bizonyos posztpozitivistá geográfusok alapvetései és megközelítésmódjai ellen (pl. Deutsche 1991; Massey 1991). A kritikák középpontjában kifejezetten két nagy hatású mű, David Harvey *The Condition of Postmodernity* (1989) és Edward Soja *Postmodern Geographies* (1989) című munkái álltak, amelyeket az újabb generáció már egyfajta totalizáló, reduktív és maszkulin szemlélet vádjával illetett. Harvey számára ugyanis az említett sajátosságok mindössze az osztálystruktúra tulajdonságaiként szerepeltek, és nem pedig annak integráns, alkotó részeként (nála ezeket az "osztálytudatosság" nagyobb kategóriája metszi át és fűzi föl). A kritika révén tehát az osztálykonfliktus lehetősége más csoportokra is kiterjesztésre került, így például a nők elnyomása a patriarchális viszonyok között, az időskorúak ellehetetlenülésének kérdése a szétfolyó szuburbiákban (*urban sprawl*), vagy a migráns kisebbségek érdekkonfliktusai is elemezhetővé váltak az osztályviszonyok szerint. Ebből következően egyrészt nemcsak az egyes helyek tapasztalása, megélése lehet csoportonként eltérő, hanem maga a tér termelése is differenciált és csoportspecifikus (a maszkulin tér termeléséről lásd Molnár 2012). Másrészt a lépték szempontjából megjelentek a korábban – a mezo- és makrofolyamatok vizsgálata révén – marginalizált társadalmi reprodukció szintjei is, így a háztartás és maga az emberi test (Herod 2011). Ezek alapján pedig már nemcsak a szinteken belüli viszonyok (háztartási munka, nők kizsákmányolása) kérdése merült fel, hanem az új szintek a globális piaci viszonyokkal szembeni ellenállás helyeiként is előtérbe kerültek. Agnew (2005) szerint habár ez a felfogás erősen kritikus a változatosságot elnyomó (térben homogenizáló, felülről ható) erőkkel szemben, mégis az egyéni cselekvés nem kerül annyira előtérbe a hely formálása szempontjából, mint mondjuk a humanisztikus megközelítésnél, hiszen az egyes helyeket az általánosabb *társadalmi* viszonyok határozzák meg. Hozzáteszem továbbá, hogy kevésbé foglalkozik a szimbolikával és a jelentéssel önmagában, hanem ezeket is inkább általánosabb hatalmi viszonyok perspektívájába és a társadalmi radikalizmus (a helyzet megváltoztatását célzó politikai

beállítódás) szolgálatába állítja. Ennek talán fő oka az, hogy ez az irányzat is nagyrészt a marxista kritikai elmélet továbbgondolásán alapult, és a kritika középpontjában jellegzetesen a kapitalizmus neoliberalista politikája áll. Ugyanakkor kérdésessé válik ekkor, hogy a posztmodern mögötti posztstrukturalista filozófia hogyan egyeztethető össze a marxizmus eredendő strukturalizmusával és modernizmusával.

A negyedik a „*kontextualista-performatív*”, amely talán sokkal inkább posztmodernnek mondható, mégpedig elsősorban azért, mert az a koherenciára törekvő antropológiai szemlélet vagy társadalomelmélet, amely a korábbi szemléletekben megjelent, itt *kontextusonként* relativizálttá válik (lásd Pethő 1992). Teljességgel hiányzik ugyanis belőle az előző megközelítés („kalap”) fel-felbukkanó strukturalizmusa és humanista elkötelezettsége, amelyek azt inkább – még ha olykor erősen kritikai kapcsolatban is – a modernizmushoz közelítik. Ebben a szemléletben legfőbb célként a *reprezentáció* és a *gyakorlat* közötti ellentét feloldása fogalmazódik meg: a hely folyamatosan alakuló asszociációs kapcsolatokban (hálózatokban) értelmezhető, amelyet különböző aktánsok, tehát emberek és tárgyak formálnak újra cselekvésükön és összekapcsolódásukon keresztül (hibridizáció, poszthumán elméletek, pl. a cselekvő-hálózat elmélet: Latour 1987). A performativitás ezt a cselekvést emeli ki, ugyanis a korábbi szemiotikai elméletekkel szemben („nyelvi fordulat”), már nem csak a különböző médiumokba épített jelentéseket vizsgálták, hanem az egyes csoportok gyakorlati tevékenységük révén újra- és újraértelmezését, megélt jelentéseket, amelyeket *repetitív* gyakorlatokon keresztül rögzítenek (Butler 1993, 1999). Például egy történelmi város szövete épített kultúráján keresztül különböző stílusok és térkialakítások *készen adott* narratíváit tartalmazhatja, ám ezek csak gyakorlati használatuk szerint élhetőek meg és értelmezhetőek át. Ennek során tehát a folyamatosan újraértelmezett helyeket mindig csak az adott kontextusukban lehet értelmezni. A helynek a térrel való összekapcsolódását mutatja, hogy a helyek sokkal inkább „nyitott terekként” vannak kezelve, a megvalósulás lehetőségeit tartva fenn (vö. a humanisztikus földrajzzal), mégis a helyek szerveződését leginkább egy kapcsolati, hálózati viszonyban értelmezi újra (Agnew 2005).

3. A dekonstrukció és a genealógia szerepe

Az eddig leírtaknak az volt a célja, hogy a tér és hely különböző értelmezési lehetőségeinek bemutatása során rámutassak arra, hogy a fogalmak jelentését alapvetően annak az episztemológiai irányzatnak a terminológiája határozza meg, amelyet kiindulási alpnak

veszünk. Agnew (2005) konklúziója nyomán érdemes levonni azt a tanulságot, hogy az apória feloldását nem kereshetjük a „kizáró vagy/vagy” (*either/or*)¹⁷ logika mentén, mert így a dichotómiáinkból vagy az egyik, vagy a másik fogalom mindig elvetésre kerülne (lásd még Berg 1993). Ez a logikai csel éppen hogy belefutna az apória által kialakított csapdába, hiszen az apória feloldhatatlanságának természete, hogy bármelyik kínált választás nem a fennálló probléma megoldását, hanem az egész problémahelyzetnek a felrúgását, megsemmisülését eredményezné. A gyűjtemény egésze, amelybe Agnew is írt, hasonló binaritások kérdése köré épült: cselekvés/struktúra, állam/társadalom, kultúra/gazdaság, fekete/fehér, férfi/nő, természet/kultúra, lokális/globális, idő/tér. Megszületése annak eredménye, hogy a posztmodern (különösen pedig a feminista) kritika és a dekonstrukció nyelvfilozófiája révén az 1990-es évek angolszász geográfiájában előtérbe került a különböző *fogalmi dichotómiáknak* felbontása és kritikai elemzése, újraértékelése. Ennek egy fontos és konkrét oka van, amely a posztmodern, pontosabban a posztstrukturalista filozófia jelentőségére világít rá. A posztmodern gondolkörben – amely bár a hazai geográfia irodalmában ellentmondásoktól és értelmezési zavaroktól terhes, mégis itt nincsen lehetőségem részletesebben bemutatni – elsősorban a *modernizmus*, a „nyugati” racionalizmus kritikája fogalmazódik meg. A modern európai gondolkodás nyelvi hozadéka, hogy a fogalmi dichotómiák rendszerint egy olyan aszimmetrikus kapcsolatot képeznek, amely egy domináns és egy alávetett jelentés kölcsönkapcsolatából áll (Frank 2003). Feminista kritikusok például rámutattak arra, hogy a nyugati gondolkodás olyan eszméi, mint a(z) elme/test, ész/élvezet, ember/természet, szubjektum/objektum, transzcendencia/immanencia a férfi/női szereposztás, a nemiség értéktartalmai szerint átitatottak (Gibson-Graham 2004: 77). A korábbi példáimra visszautalva: a földrajzi felfedezések az anyatermészet meghódításának narratívájában íródtak, a civilizációs kultúra uralma alá hajtja az anyaföldet, az „érzéki” trópusi népek felett gyámkodni szükséges az ész hatalmával stb. Ahogyan igyekeztem az előzőekben közvetetten, a továbbiakban viszont közvetlenebbül is bemutatni, ezzel szemben a posztmodern anti-esszencialista gondolkodása a jelentés demokratizálásával a *hatalom* kérdését állítja középpontba (pontosabban: elismeri annak szerepét), hiszen a fogalmak szigorú rendszerének kritikája a *fogalmak politikájára és etikájára* kérdez rá (Pethő 1992, Berg 1993). Ennek a problémának a mélyebb megértéséhez azonban egy nagyon általános kérdésből kell kiindulnunk.

¹⁷ A „vagy” feltétel szerint két állítás közül mindkettő lehet igaz, de *egyszerre* csak az egyik, vagy a másik lehet igaz, a „kizáró vagy” feltétele szerint viszont ha az egyik állítás igaz, akkor a másik *szükségszerűen* hamis.

Mit jelent egy fogalom? A kérdés megválaszolására a dekonstrukció „módszerének” megalkotójához, Jacques Derridához fogok fordulni, hiszen nyelvfilozófiája révén rávilágított a *logocentrikus* gondolkodás által képzett dichotómiák szerepére a nyugati gondolkodásban. Derrida (1998[1967]) – Roland Barthes mellett – rámutatott Saussure strukturalista szemiotikájának kritikája során, hogy a nyelv nem pusztán egy rögzített rendszere a jelentéseknek, azaz a jelzők (szavak) nem közvetlenül a jelzettekre (fogalmak, valóság) vonatkoznak, hanem további olyan jelzőktől függenek, amelyek jelentéseiket meghatározzák. Egy jelző jelzettje tehát mindig egy további jelző – ahogyan a szótárban is további szavak magyarázzák az adott kifejezés értelmét, ugyanígy nincsenek valódi szinonimák sem, hiszen minden szónak más jelentésárnyalata van, amelyet a többi szóval való kapcsolata révén alakít ki. A nyelv tehát Derrida szerint „szabad játéka” a jelzőknek, amely során a fogalmak használata rámutat arra, hogy jelentéseik alapján mely jelekre mutatnak tovább, illetve milyen jelentés rendezi ezt a viszonyt, azaz mi a *différance*, a „*halasztódó-különbözés*” (Pethő 1992: 42–46)¹⁸. A jelző ~~valós-értelme~~ ekképpen nem pozitív, hanem folyamatos tagadásban, törlésben van:

„A jel mindig egy másik jelre mutat, az egyik helyettesíti a másikat (játékosan, mivel a „jel” folyton „törlés alatt” áll), ahogyan jelölő és jelzett viszont. A játék fogalma itt valóban igen fontos. A tudás nem egy szisztematikus lenyomozása [*tracking down*] az igazságnak, amely bár rejtett, ám ezáltal azonosítható lenne.” (Spivak 1998: xix)

A szó jelentése tehát nem konkrét dologokra utal, hanem a jelentéseinek *nyoma (trace)*¹⁹ van a többi jelhez kötődő kapcsolatok révén. Az igazság és jelentés tehát unstabil, esetleges és feltételes: a valóságba csak egyfajta *erőszak* emelheti, ami stabilizálja és rögzíti a jelentést a binaritás alapján. Csakis a logocentrikus erőszak révén nyerhet egy szó definitív jelentést, hiszen a szavak folyamatosan ki vannak téve további jelentések és kapcsolatok *beoltásának*. Derrida szerint az írás maga is tulajdonképpen a beoltás folyamata:

„Írni annyi, mint oltani. A dolog mondása egyenlő oltott voltával. Az oltás nem a tulajdonképpeni dolgot érinti. Éppúgy nincs eredeti dolog, mint eredeti szöveg.” (Derrida 1998[1972]: 343)

¹⁸ Pethő írja a „*différance*” értelmezéséről, hogy a szó a „*différer*” francia igéből képzett melléknévi igenév, mely utóbbi azt jelenti: „elhalaszt, halogat, különbözik”. A „*différance*” nem csupán „*différence*” mint „különbség”, „hanem egy „jel” mindig más jelekre utalódása, a szó aktív értelmében” (Pethő 1992: 44).

¹⁹ Spivak a *trace* kifejezésre leginkább az angol *track* szót használja, amelynek nagyon hasonló a jelentése.

Ezzel Derrida a szövegköziség (*intertextualitás*) problémájára utal, amely a szövegek egymásba íródását, egymásra utalását jelenti az értelmezés szempontjából – a szövegek feltételezik egymást a hivatkozások és az értelmezések szerint. Ez a probléma önmagában azonban egy végtelen regressziót eredményez, és ellentmond a nyelv korrespondencia vagy referencia elméleteinek, végső soron tehát az igazság relativizálásával jár (Munslow 2006: 32). A logocentrizmus nélkül ugyanis nem lenne igazság, mégis Derrida a dekonstrukcióval arra kíván rámutatni, mi ennek az igazságnak a *feltétele*. Módszerével ezért a dichotomikus kapcsolatokban megkeresi és kérdőre vonja a privilegizált fogalmat (*logos*), és a logocentrizmus hierarchiájának kibillentésével az alárendelt másik fogalom (*kellék vagy pótlék; appartenance*) szükségességének feltételeit mutatja ki (hasonlóan teszi Said az „Oriens” mint „Másik” rehabilitása esetében; Said 2002[1979]). Ám nem célja a másik fogalom felé billenteni a magyarázó oldal *logos*-át, hiszen az hasonlóan privilegizálttá válna, így az aszimmetria megfordulna, az ellentétes oldalból kiinduló rekonstrukciót indítva meg (pl. a feminista kritika hajlamos a női lényeg kiemelésével hasonló aszimmetriát kialakítani a férfi/női dichotómiában). Fontos itt kihangsúlyoznom a dichotómia által rögzített rend retorikai szerepét, hiszen az aszimmetria természetéből fakadóan kizáró/bekebelező funkciókat lát el, az ellentétpárok egymásba fűződése, asszociációja pedig fokozza a retorika erejét (ezek szerepéről írt Bourdieu nyomán Lettrich Edit kandidátusi védésének esetében: Czirfusz 2010; hasonló retorikai dichotómiaképzést mutattam be Latour és Taylor nyomán a brit geográfia „kvantifikációs vitájában”: Gyimesi 2012b, Gyimesi 2012c). Derrida célja tehát a transzcendentális, „önmagukban létező” eszmék megkérdőjelezése a filozófiában, a dekonstrukcióval pedig a fogalmak értelmezésének "demokratizálódását" akarja elérni, így például a szubjektum fogalmának a felbontásával (pl. az emberi jogok relativitásának kérdése az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatával szemben). A dekonstrukció tehát nem engedi, hogy *naturalizáljuk* azokat a meghatározásokat és viszonyokat, amelyek egy definíció révén rögzülnének, hiszen ezeket a valóságban a történelem, adott intézmények és a társadalmi viszonyok folyamatosan alakították és kondicionálták. A dekonstrukció azonban sem destrukció, sem rekonstrukció: látszólag lebont, de nem rekonstruál, mégcsak nem is pozicionál, inkább csak *affirmál*, tehát párbeszédet nyit azáltal, hogy elfogadja és elismeri az értelmezés szükségszerű kapcsolatait (Munslow 2006; Derrida 1997[1993]: 98):

„Hiszen a dekonstrukció maga is konzervatív, mindenesetre hagyományőrző a maga módján. Csak éppen a felelősségnek egy másképpen elgondolt fogalma szerint tesz eleget az emlékezet és az örökség, az intézményes tudomány, a szakterületek határai és normái, a tudás, a kultúra

és a nyelv, a filozófia és a gondolkodás követelményeinek, felelősségteljes válaszokat igyekszik adni, vitatja és átformálja annak határait is, amit így kapunk. Örökölni nem annyit tesz, mint birtokolni vagy megkapni ezt vagy azt – inkább azt jelenti, hogy aktív, kritikai és szelektív módon megerősítjük, azaz értelmezzük és fölfejtjük a parancsot, amely irányít minket és túlsap rajtunk, ami mindig egyszerre fiatalabb és öregebb is nálunk, mint valaki másnak a törvénye, akinek soha nem leszünk kortársai.” (Derrida 1997[1993]: 99)

Úgy tűnhetett a bevezetőben, hogy a hely és a tér fogalmát készen-adottként kezeltem, ugyanis a jellegzetes diszkurzív mintázatok visszaadása volt a célom, ezért ha ekkor megálltam volna, magam is beteljesítettem volna egy adott jelentés rögzítését, lezárva a kérdést és eltörölve ezzel az apóriát. Egyfelől tehát a „tér” szigorú definiálása, a diszciplína által megkövetelendő logocentrikus rendhez való hozzárendelése egy hatalmi aktus, amellyel elvágjuk a megértés alternatív módjai előtti lehetőségeket. Derrida nyomán érdemes elgondolkodnunk például azon, hogy a tanulmányomban szereplő „abszolút” („newtoni”?) és „relatív” („leibnizi”?) „einstein”?) térfelfogás mennyiben mást jelentett az adott kontextusokban, a kifejezések mennyiben kerültek átértelmezésre, módosultak addigi jelentéseikhez képest. A szigorú leírás, amely a közvetítés és közreadás révén határozott jelentést kölcsönözne az adott fogalmaknak, valójában mindig egy erőszaktétel, amely azt a kérdést veti fel, hogy mik a narratíva koherenciájának, a tulajdonképpeni *elbeszélésnek* és az egyes nézetek pluralizmusának a lehetőségei, vagy hogy éppen mennyiben kötődik egy jelentés (vagy nézet) az adott szerzőhöz. Másfelől viszont azt is szem előtt kell tartanunk, hogy mely szavak mellett helyezzük el az adott fogalmat, és hogy mi az a különbségtétel, amelyet megalkotunk a fogalompárok összerendelésével. A tér meghatározásával ugyanis egyszerre más kapcsolódó fogalmakat is meghatározunk (akár pozitív vagy negatív viszonyulással), így például azt, hogy mit jelent a táj, a régió vagy általánosabban a hely, vagy éppen az idő. Harmadfelől pedig tudatosítanunk kell, melyek azok a rejtett, nem kimondott (elő)feltételezések, amelyek a fogalmak használata mögött rejlenek, de mégis meghatározzák az adott fogalmak lényegét és egyben tulajdonképpeni létrejövetelét.

Ezen megfontolások nyomán a konklúzióm a következő: habár konkrét, logikai megoldása az apóriának nincsen, a probléma feloldása mégis sokféle lehet. Egyrészt, további rokon fogalmakkal próbálhatjuk meg feloldani a dichotómiát, például olyanokkal, amelyekkel a hely különböző jelentéseit emelhetjük ki. Ekképpen a *terület* egy absztrakt értelemben vett zárt téregység (ami kommodifikálható), a *territórium* inkább jogi-politikai kategória, a *régió* eredetileg uralmi mezőt is jelent, a *vidék* jellemzően természeti és rurális képzeteket

tartalmaz, a *föld* a tulajdonlás mellett úgyszintén természeti jelentésű stb. Ennek azonban az a veszélye, hogy további dichotómiákba vezethetjük az ellentétet, akár erősítve is ezzel az ellentétet (városi/rurális, város/vidék, kultúra/föld). Ugyanakkor vannak olyan fogalmaink is, amelyek valamiképpen már tartalmazzák mindkét fogalom jelentéseit. Erre talán a *táj* a legjobb példa, hiszen – történeti okokból – ez mind közül az egyik legösszetettebb koncepció: egyszerre tartalmazza a zárt területegység és a végtelen tér jelentését, egyszerre kifejezi magát a jelölt dolgot és annak reprezentációját (Minca 2007). Míg eredeti jelentése szerint a *Landschaft* egy adott földterület fölötti politikai önrendelkezési jogot jelentett a szokásjog intézménye szerint, addig az itáliai és holland reneszánsz tájképfestészet révén a látás perspektívájának végtelen, geometrizált terében elhelyezett látképet is jelentett, illetve a német romantika és tudományos gondolkodás hatására természeti alapú, organikus jelentésekkel is bővült. A reprezentált, esztétizált táj és a politikai táj összefonódásával egy elválaszthatatlan kölcsönkapcsolat jött létre, mely során a táj mint látvány a hatalmi viszonyok naturalizálását szolgáló, azokat *tükröző* eszközzé vált (Cosgrove 1984; Olwig 2002b). A tér és hely jelentéseiben érdemes nemzeti értelmezésbeli különbségeket is kiemelni, hiszen míg az angol *space* kifejezetten a végtelen tér fogalmát jelöli, addig a német *Raum* a tér és a hely jelentéseit egyszerre tartalmazza, ugyanis nemcsak egy zárt, történelmileg és politikailag kialakult területi egységet (erre használják az angol *region* kifejezést is), hanem egy végtelen, nyitott, expanzív, háromdimenziós teret is jelöl, amelyben az objektumok relatív helyzetüket elfoglalják. (Olwig 2002a). Mindazonáltal egy harmadik törekvésünk is lehet, amelyet a posztmodern szellemű újító kísérletek is követnek, miszerint valamilyen harmadik fogalmat konstruálunk a dichotómiák feloldására, ilyen például az ún. „*thirdspace*” (Bhabha 1990; vagy Lefebvre nyomán: Soja 1996; lásd erről Berki 2012 és Cloke – Johnston 2005; Berg 1993). Másrészt viszont, a fogalmak elválasztása vagy összeépítése, esetleg más rokonfogalmak vagy összetett koncepciók keresése, esetleg újak bevezetése helyett a tér és a hely szükségszerű viszonyát is igyekezhetünk megalapozni, ahogyan erre Agnew kísérlete is jó például szolgál. Erre azonban nemcsak általában az egyes irányzatok nyelvezetei, hanem bizonyos olyan általános fogalmak is alkalmasak, amelyek köztességük (*betweenness*) révén meghatározzák és rendezik a hely és a tér viszonyát, ilyen például a már tárgyalt *lépték* és *idő*. Harmadrészt azonban, mint már említettem, az apória feloldása azért lehetetlen, mert egy *logikai* problémát fogalmaz meg. A nyelvi kérdésre – amely Derridánál a nyelviség látszólagos kényelmébe burkolózik – ezért a történeti léttel kell válaszolnunk. Foucault, ahogyan Derrida is, a *genealógia* történeti módszerét hangsúlyozza a

„történeti a priori” (Foucault 2001[1969]), azaz a tudás történelmi, kontextuális *feltételeinek* megismerése szempontjából, hogy „a jelen mélyén rejlő múlt feltárásával – az ő kifejezésével élve – a jelen történetének a múltból fakadó „lehetőségfeltételeit”” (Gyáni 2003: 13) feltárhassuk. Foucault szerint:

„A genealógiát tehát összehasonlítva és szembeállítva a különböző elgondolásokkal, amelyek a tudománnyal szövetkező hatalom hierarchikus rendjébe kívánják belevésni a tudást, olyan kísérletnek kell tekinteni, amely a történelmi tudást ezen alárendelés alól kísérli meg felszabadítani, azaz, amely képessé próbálja tenni ezt a tudást az elméleti, egységes, formális és tudományos diskurzus erőszakával szembeni ellenkezésre és küzdelemre.” (Foucault 1976 in Pethő 1992: 368)

Míg Derrida szerint történetileg szükséges vizsgálni a fogalmak egyes jelentésrétegeit, addig Foucault egyenesen arra kérdez rá, hogy történelmileg mi számított hegemon értelmezésnek, domináns diskurzusnak, amely aztán rendezte a fogalmakat, és elfedte elnyomott jelentéseit. Így például gondolhatunk arra, hogy az idő sokáig domináns koncepció volt a térrel szemben (Soja 1989), vagy éppen a tér a hellyel szemben (Casey 1997). Foucault azonban sokkal élesebben fogalmazza meg, hogy a fogalmak értelmezése politikai kérdés is egyben, hiszen ezek a társadalmi valóság újrendezésének diskurzív eszközei, és ezalól természetesen a tudomány látszólagos értéksemlegességével sem mentesül. Az egyes jelentések mindenkoron összefonódtak az adott kontextuális viszonyokkal, ezért ahogyan Olwig (2002b: xxvii–xxviii) a táj fogalmáról szóló történeti elemzésében írja, a szavakra olyan kódokként kell tekintenünk, amelyeket fel kell törnünk az új, rejtett értelmezések kinyeréséhez, hiszen az absztraktnak tűnő jelentések mögött mindig ideológiai ellentétek és társadalmi küzdelmek álltak. Az általam bemutatott szemléletmódokat, irányzatokat is társadalmi változások keltették életre, tehát a megfogalmazott álláspontoknak társadalomtörténeti okai vannak. Az olyan absztraktnak tűnő kifejezések, mint „rassz”, „nem”, „kapitalizmus”, „állam”, „nemzet”, „fejlődés”, „modernizáció”, vagy „táj”, „terület”, „föld”, „régió”, történelmi invenciók, amelyeknek mi hús-vér emberek adunk aktív szerepet a történelem és a társadalmi viszonyok alakításában, és ez még az olyan látszólag értékmentes és általános kifejezések esetében is így van, mint a „tér” és a „hely”.

HIVATKOZÁSOK

- Agnew, John (2005): Space : Place. In: Cloke, Paul – Johnston, Ron J. (eds.): *Spaces of Geographical Thought: Deconstructing Geography's Binaries*. Sage, London – Thousand Oaks – New Delhi, pp. 81–96.
- Aitken, Stuart – Valentine, Gill (eds.) (2006): *Approaches to Human Geography*. Sage, London – Thousand Oaks – New Delhi.
- Baudrillard, Jean (1982): *Der symbolische Tausch und der Tod*. Matthes & Seitz, München.
- Benedek József (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 2., pp. 21–39.
- Berki Márton (2012): Post-1990 Urban Brownfield Regeneration in Central and Eastern Europe – A Theoretical Concept. In: Csapó T. – Balogh A. (eds.): *Development of the Settlement Network in the Central European Countries – Past, Present, and Future*. Springer Verlag, Berlin–Heidelberg, pp. 137–144.
- Bhabha, Homi K. (1990): The third space. In: Rutherford, J. (ed.): *Identity*. Lawrence and Wishart, London.
- Boal, Frederick W. – Livingstone, David N. (eds.) (1989): *The Behavioural Environment: Essays in Reflection, Application, and Re-evaluation*. Routledge, London – New York.
- Bourdieu, Pierre (1985[1980]): Az identitás és a reprezentáció: A régió fogalmának elemzéséhez. *Szociológiai Figyelő*, 1(1), pp. 7–22.
- Brenner, Neil (1999): Globalisation as Reterritorialisation: The Re-scaling of Urban Governance in the European Union. *Urban Studies*, 36(3), pp. 431–51.
- Brenner, Neil (2004): *New State Spaces: Urban Governance and the Rescaling of Statehood*. Oxford University Press, New York.
- Brenner, Neil (2009): What is critical urban theory? *City*, 13(2–3), pp. 198–207.
- Bunge, William (1962): *Theoretical Geography*. Gleerup, Lund.
- Butler, Judith (1993): *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of 'Sex'*. Routledge, New York.
- Butler, Judith (1999): *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge, New York.
- New York) Buttner, Anne (1976): Grasping the dynamism of lifeworld. *Annals of the Association of American Geographers*, 66(2), pp. 277–92.
- Chouinard, Vera – Fincher, Ruth (1983): A Critique of „Structural Marxism and Human Geography”. *Annals of the Association of American Geographers*, 73(1), pp. 137–50.
- Cloke, Paul – Johnston, Ron J. (2005): Deconstructing Human Geography's Binaries. In: Cloke, Paul – Johnston, Ron J. (eds.): *Spaces of Geographical Thought: Deconstructing Human Geography's Binaries*. SAGE, London – Thousand Oaks – New Delhi, pp. 1–20.

- Coe, Neil M. – Jordhus-Lier, David C. (2010): Constrained agency? Re-evaluating the geographies of labour. *Progress in Human Geography*, 35(2), pp. 211–33.
- Cosgrove, Dennis (1984): Prospect, perspective and the evolution of the landscape idea. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 10(1), pp. 45–62.
- Crang, Mike (2005): Time : Space. In: Cloke, Paul – Johnston, Ron J. (eds.): *Spaces of Geographical Thought: Deconstructing Human Geography's Binaries*. SAGE, London – Thousand Oaks – New Delhi, pp. 199–220.
- Cséfalvay Zoltán (1989): "Behaviourista forradalom" a geográfiában. *Földrajzi Értesítő*, 38(1–2), pp. 147–65.
- Cséfalvay Zoltán (1990): *Térképek a fejünkben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Czirfusz Márton (2010): A földrajztudományi mező működése a hatvanas évek két kandidátusi védése alapján. In: Bajmócy Péter – Józsa Klára (szerk.): *Geográfus Doktoranduszok X. Országos Konferenciája*. SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. CD-Kiadvány. 13 p.
- Czirfusz Márton (2011): *A foglalkozási átrétegződés mint tudományos gondolat a magyar társadalomföldrajzban*. Doktori értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola, 151 p.
- Derrida, Jacques (1993[1987]): Khóra. In: *Esszé a névről*. Dianoia Sorozat, Jelenkor Kiadó, Pécs.
- Derrida, Jacques (1997[1993]): *Ki az anya?* Dianoia Sorozat, Jelenkor Kiadó, Pécs.
- Derrida, Jacques (1998[1972]): *Disszemináció*. Dianoia Sorozat, Jelenkor Kiadó, Pécs.
- Derrida, Jacques (1998[1967]): *Of Grammatology*. (Trans. Spivak, Gayatri C.) The Johns Hopkins University Press, Baltimore – London.
- Deutsche, Rosalyn (1991): Boys Town. *Environment and Planning D: Society and Space*, 9., pp. 5–30.
- Driver, Felix (1992): Geography's empire: Histories of geographical knowledge. *Environment and Planning D: Society and Space*, 10., pp. 23–40.
- Duncan, James – Ley, David (1982): Structural Marxism and Human Geography: A Critical Assessment. *Annals of the Association of American Geographers*, 72(1), pp. 30–59.
- Duncan, James (2007): *In the Shadows of the Tropics: Climate, Race and Biopower in Nineteenth Century Ceylon*. Ashgate.
- Dusek Tamás (2012): Az abszolút és relacionális térszemlélet közötti hamis dichotómia. *Tér és Társadalom*, 26(2), pp. 96–100.
- Faragó László (2012): Térértelmezések. *Tér és társadalom*, 26(1), pp. 1–21.

- Feyerabend, Paul (1998[1978]): A tudomány egy szabad társadalomban. (ford. Ambrus Gergely) In: Laki János (szerk.) *Tudományfilozófia*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Budapest, pp. 153–69.
- Feyerabend, Paul (2002[1975]): *A módszer ellen*. Atlantisz, Budapest.
- Florida, Richard (2002): *The Rise of the Creative Class*. Basic Books.
- Foucault, Michel (1986): Of Other Spaces. (Trans. Miskowiec, J.) *Diacritics*, 16(1), pp. 22–7.
- Foucault, Michel (2001[1969]): *A tudás archeológiája*. Atlantisz, Budapest.
- Frank, Roslyn M. (2003): Shifting Identities: The Metaphorics of Nature-Culture Dualism in Western and Basque Models of Self. *Metaphorik.de*, 4., pp. 66–96.
- [<http://www.metaphorik.de/04/frank.pdf>]
- Gallup, John L. – Sachs, Jeffrey D. – Mellinger, Andrew D. (1999): Geography and Economic Development. *International Regional Science Review*, 22(2), pp. 179–232.
- Gibson-Graham, J. K. (2004): *The economy, stupid! Industrial policy discourse and the body economic*. In: Barnes, T. J., Peck, J., Sheppard, E. és Tickell, A. (eds.) *Reading economic geography*. Blackwell, Malden – Oxford – Carlton, pp. 72–87.
- Gregory, Derek (1994): *Geographical imaginations*. Blackwell, Cambridge (MA) – Oxford.
- Gyáni Gábor (2003): *Posztmodern kánon*. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest.
- Gyimesi Zoltán (2011a): Thomas S. Kuhn gondolatainak szerepe a földrajztudomány történetének kontextualista elbeszélésében. *Tér és Társadalom*, 1., pp. 81–99.
- Gyimesi Zoltán (2011b): *A tudományos tudás történeti földrajza: Kant, Hettner, Hartshorne, a chorologikus tradíció és a „kvantitatív forradalom” előzményei*. BSc Szakdolgozat, kézirat, 84 p.
- Gyimesi Zoltán (2011c): *A kvantitatív forradalom narratívái*. TDK dolgozat, kézirat, 144 p.
- Haggett, Peter (1965): *Locational analysis in human geography*. London.
- Hardt, M. – Negri, A. (2000): *Empire*. Harvard University Press, Cambridge (MA).
- Harper, David J. (2001[1996]): Magyarázzuk a szegénységet: a véleménytől a diskurzusig. (Ford. Kádár Krisztina) *Kovács*, 5(3–4), pp. 77–99.
- [<http://kovasz.uni-corvinus.hu/kov11/harper.php>]
- Hartshorne, Richard (1939): *The Nature of Geography*. Association of American Geographers, Rand McNally, Chicago – London.
- Harvey, David (1969): *Explanation in Geography*. Edward Arnold, London.
- Harvey, David (1984): On the History and Present Condition of Geography: An Historical Materialist Manifesto. *Professional Geographer*, 36(1), pp. 1–11.
- Harvey, David (1985): *The geopolitics of capitalism*. In: Gregory, D. és Urry, J. (eds.) *Social relations and spatial structures*. Macmillan, London. pp. 128–63.

- Harvey, David (1989): *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Blackwell, Cambridge (MA) – Oxford.
- Herod, Andrew (1997): From a geography of labor to a labor geography: labor's spatial fix and the geography of capitalism. *Antipode*, 29(1), pp. 1–31.
- Herod, Andrew (2011): *Scale: Key Ideas in Geography*. Routledge, London – New York.
- Holt-Jensen, Arild (1999): *Geography: History and Concepts. (Third Edition)* Sage, London – Thousand Oaks – New Delhi.
- James, Preston E. – Jones, Clarence F. (eds.) (1954): *American Geography: Inventory and Prospect*. Association of American Geographers, Syracuse University Press.
- Jankó Ferenc (2002): A hely szelleme, a településimage és településmarketing. *Tér és Társadalom*, 16(4), pp. 39–62.
- Kaiser, Norbert – Nikiforova, Elena (2012): The performativity of scale: the social construction of scale effects in Narva, Estonia. *Environment and Planning D: Society and Space*, 26., pp. 537–62.
- Katz, Cindi (2006): Messing with the Project. In: Castree, Noel – Gregory, Derek (eds.): *David Harvey: A Critical Reader*. Blackwell.
- Kothari, Uma (2006): An agenda for thinking about 'race' in development. *Progress in Development Studies*, 6(1), pp. 9–23.
- Latour, Bruno (1987): *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*. Harvard University Press, Cambridge (MA).
- Lefebvre, Henri (1976): *The Survival of Capitalism*. Allison and Bushby, London.
- Lefebvre, Henri (1991[1974]). *The Production of Space*. Blackwell.
- Lefebvre, Henri (1996): *Writings on cities*. Oxford: Blackwell
- Livingstone, David N. (1992): *The geographical tradition: episodes on the history of a contested enterprise*. Blackwell.
- Livingstone, David N. (2003): *Putting Science in its Place*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Lyotard, Jean-Francois (1984[1979]): *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. (Trans. Geoffrey Bennington and Brian Massumi.) University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Macho, Thomas H. (1998): A hiányzás botránya. In: Kamper, Dietmar – Wulf, Christoph (szerk.): *Antropológia az ember halála után*. József Kőnyvek, Budapest.
- Massey, Doreen (1991): Flexible Sexism. *Environment and Planning D: Society and Space*, 9., pp. 31–57.
- Massey, Doreen (1992): Politics and Space/Tim. *New Left Review*, 196., pp. 65–84.

- Massey, Doreen (1998): *Philosophy and the Politics of Spatiality: power-geometries and the politics of space-time*. Hettner Lecture at the University of Heidelberg.
- Marsden, Richard (1999): *The Nature of Capital: Marx after Foucault*. Routledge, London – New York.
- Minca, Claudio (2007): Humboldt's compromise, or the forgotten geographies of landscape. *Progress in Human Geography*, 31(2), pp. 179–93.
- Molnár András (2012): A maszkulin és heteroszexuális köztér termelése: Elméleti háttér a társadalmi tértermelésnek a bűncselekményektől való félelem kontextusában történő kutatásához. *Tér és Társadalom*, 26(1), pp. 26–40.
- Nemes Nagy József (2009): *Terek, helyek, régiók: A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Olwig, Kenneth R. (2002a): The Duplicity of Space: Germanic 'Raum' and Swedish 'Rum' in English Language Geographical Discourse. *Geografiska Annaler*, 84 B, 1, pp. 1–17.
- Pethő Bertalan (1992): *A posztmodern*. Platon, Budapest.
- Olwig, Kenneth R. (2002b): *Landscape, Nature, and the Body Politic*. University of Wisconsin Press, Madison.
- Probáld Ferenc (2009): A megismerés útjai: művészet és tudomány szerepe a földrajzi tájfogalom történetében. In: Pajtókné Tari Ilona—Tóth Antal (szerk.): *Változó Föld, változó társadalom, változó ismeretterjesztés*, Eszterházy Károly Főiskola, Eger, pp. 22—32.
- Relph, Edward (1976): *Place and Placelessness*. Pion, London.
- Rutland, Ted (2012): Activists in the Making: Urban Movements, Political Processes and the Creation of Political Subjects. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(1), pp. 1–23.
- Said, Edward (2000[1979]): *Orientalizmus*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Sassen, Saskia (2000[1996]): *Elveszített kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában*. (Ford. Rotyis József) Helikon, Budapest.
- Schaefer, Fred K. (1953): Exceptionalism in Geography: A Methodological Examination. *Annals of the Association of American Geographers*, 3., pp. 226–49.
- Schwarzmantel, John (1998): *The Age of Ideology: Political Ideologies from the American Revolution to Post-modern Times*. MacMillan Press, Malaysia.
- Shields, Rob (2004): Henri Lefebvre. In: Hubbard, Phil – Kitchin, Rob – Valentine, Gill. (eds.): *Key thinkers on space and place*. SAGE, London. pp. 208–13.
- Smith, Neil (1990[1984]): *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*. Basil Blackwell.
- Soja, Edward (1989): *Postmodern Geographies*. Verso.
- Soja, Edward (1996): *Thirdspace*. Blackwell, Oxford.

- Spivak, Gayatri C. (1998): Translator's Preface. In: Derrida, Jacques: *Of Grammatology*. (Trans. Spivak, Gayatri C.) The Johns Hopkins University Press, Baltimore – London.
- Stenning, Alison – Hörschelmann, Kathrin (2008): History, geography and difference in the post-socialist world: Or, do we still need post-socialism? *Antipode*, 40(2), pp. 312–35.
- Swyngedouw, Erik (2003): *The Marxian alternative: historical-geographical materialism and the political economy of capitalism*. In: Sheppard, E. és Barnes, T. J. (eds.): *A companion to economic geography*. Blackwell, Malden – Oxford – Carlton, pp. 41–59.
- Taylor, Peter J. (1976): An interpretation of the quantification debate in British geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1., pp. 222–34.
- The Human Development Report* (1995): United Nations Development Programme. UNDP, New York.
- The Human Development Report* (2001): United Nations Development Programme. UNDP, New York.
- Tuan, Yi-Fu (1974): Space and place: Humanistic perspective. *Progress in Human Geography*, 6., pp. 213–52.
- Tuan, Yi-Fu (1977): *Space and Place: The Perspective of Experience*. University of Minnesota Press, Minneapolis – London.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *Historical capitalism*. London: Verso.
- Woodbridge, William C. (1821): Chart of the inhabited World; exhibiting the prevailing religion, form of government, degree of civilization & population of each country. In: Willard, Emma – Woodbridge, William C. (1824). *School atlas to accompany Woodbridge's rudiments of geography. Atlas on a new plan exhibiting the prevailing religions, forms of government, degrees of civilization, and the comparative size of towns, rivers, and mountains*. Oliver D. Cook & Sons, Hartford.